शा॰ श्लो॰
१

ॐ सिद्धिः श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ शतश्लोकी ॥ आयुर्वेदविदां देवमायुरारोग्यदं रविं ॥ नत्वा त्रिजां शतश्लोकीं व्याख्यामि भि
षजां मुदे ॥ १ ॥ भेषज्यद्विजनारकाधिपतिरप्येति क्षयं यस्य पेशाः क्षयक्षीणांगः ॥ शरणं शरण्यगणनाग्रण्यं यमर्ति छिदे ॥ तं देवं तरणिं प्र
णम्य सरुजां सौख्याय कुर्मः शतश्लोकीं षोडशाकोन्नतचूर्णगुटिकालेहाज्यतैलोत्करां ॥ २ ॥ कुर्मः कुर्वयं रचयामः । कां शतश्लोकीं ।
शतस्य श्लोकानां समाहारः शतश्लोकी तां शतश्लोकीं ॥ कीदृशीं षोडशाकेत्यादि ॥ चूर्णं च गुटिका च लेहश्च आज्यं च तैलं च उत्कटं तानि
षोडशाकान् षोडशाकैः ॥ उक्तानि चूर्णादीनि यस्यां सा तथा तां ॥ उदकं मन्त्र क्वाथः ॥ षोडशानां श्लोकानां गणः षोडशाकः ॥ किमर्थं सौ
ख्याय ॥ आरोग्याय केषां सरुजां रोगिणां ॥ किं कृत्वा ॥ प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा ॥ कं तरणिं सूर्यं ॥ कीदृशं देवं तं कं यं शरणं येति । कः क्ष
पेशाश्चंद्रः किमर्थमर्ति छिदे पीडानिरसे ॥ कीदृशः सन् क्षयः क्षीणांगः क्षयेण राजयक्ष्मणा क्षीणमंगं यस्य स तथा ॥ कीदृशोपि भेषज्य
द्विजनारकाधिपतिरपि भेषज्यमौषधं ॥ द्विजाः ब्राह्मणाः नारकानक्षत्राणि । तेषामधिपतिः स्वामी सोपि भेषज्यादीनामेकैकमपि रोगश
मन समर्थ स्वत्वेनां सर्वेषामधिपतिः तथापि स्वरोगं शमयितुं असमर्थः ॥ यं सूर्यं शरणमेति स यथः ॥ कीदृशं यं शरण्यगणनाग्रण्यं
शरण्याः शरणागतवत्सलाः तेषां गणना संख्या तस्यामग्रणी रग्रे गणनीयस्तं सेनानीवत्सु द्विगे ॥ ३ ॥ श्रीदीप्यो ग्राग्निहिंगुहिंगु बि
ष मिश्रावचाचव्यजिका पटू निग्रंथिकारंद्र त्रिफलामिति विजयः सोक्ष्मबेरंडतैल ॥ हंत्यशीः कासगुल्मग्रहणिकृमिरुजः पांडुरोग्य

१

Acc. No. ~~8463~~ M-1865
Title - शतश्लोकीटीका.
Author - बोपदेव.
Date - शके 1765.
Sub - आयुर्वेद
folio - 33.
Xerox - 64.

१

शूलश्वासप्लीहप्रमेहान्ज्वरमरुचिमुदावर्तं च ध्मानवातान् ॥२॥ हन्ति नाशयति ॥ कः विजयो नाम चूर्णः चूर्णप्रकरणपाठात् ॥ केरो
मधैः । कृतः एभिः । श्रीप्रभृतिभिः । श्रीबिल्वं । न स्यफलं प्रसिद्धत्वात् । उक्तं हि । अनिर्दिष्टं प्रसिद्धं तु मूलं ग्राह्यं लतागादिषिति । इमे विशे
षेन च बालं गुणवत्वात् ॥ उक्तं हि ॥ पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतं ॥ दीपनं कफवातघ्नं बालं ग्राह्युभयं तु मतं ॥ इति एवं सर्वत्रानु
क्तेप्ययमेव निर्णयः ॥ दीप्यो जमोदा । उग्रा वचा । अग्निश्चित्रकः । हिंगु रामठं । द्विविधं अतिविषद्वयं । शुक्लं कृष्णं च । मिश्री शतपुष्पा । व
क्रीपाठा । चव्यं चविका । तिक्ता कटुकी । येषां द्वंद्वः । पटूनि सैंधवसौवर्चलबिडसामुद्रौद्भिदाख्यानि पंचलवणानि । एषां द्वंद्वः । ग्रंथिः पिप्प
लीमूलं । क्षारो यवक्षारः । द्वंद्वजद्वंद्वजः । त्रिभिर्युक्तं त्रिफला त्रिकटु त्रिजातकाख्यं । त्रिफलात्रयं हरीतक्यामलकविभीतकानि त्रिफला । पि
प्पली मरिच शुंठी त्रिकटुकं ॥ एलात्वक्पत्रकाणि त्रिजातं ॥ ग्रंथ्यादीनां द्वंद्वैकत्वं ॥ तानि समभागानि । उक्तं हि । कल्पयेत्सदृशान्भागा
न्प्रमाणं यत्र नोदितमिति ॥ क्षीरक्षा: चूर्णः सोष्णकैरंडतैलः ॥ उष्णं कं उष्णोदकं । एरंडतैलमेरंडफलस्नेहः ॥ ताभ्यां सहितः । तयोर्वि
कल्पः । पिप्पलीनागरं पाठा सारिवा बृहतीद्वयं ॥ चित्रकः कौटजं बीजं क्षारो लवणपंचकं ॥ चूर्णीकृतं दधि सुरातक्रमंडोष्णांबुकांजिकैः
पिबेदग्निविवर्धनार्थं कोष्ठवातहरं परं ॥ मित्यादौ पूर्वाचार्यव्याख्याने विकल्पदर्शनात् ॥ तच्चैव च स्थितं ॥ द्वयोर्भिन्नफलत्वात् । ते
नेति उष्णकैरंडतैले । तेन चूर्णाच्चतुर्गुणद्विगुणोपानलेहत्वात् । चूर्णप्रमाणं कर्षमात्रः । उक्तं हि । कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्व

श्रा॰श्लो॰
२

रा:॥ रुच: शुक्तयाचलेढव्य: पातव्य श्चवतुर्दव॥ इति यदुक्तं॥ पेष्यस्य कर्षमात्रोऽयतद्रवस्य पलत्रयमिति तल्लेषणपाणी यो रूपयुक्तस्य द्र
वस्य माणं। इदं तु पानमात्रे॥ कान्हं ति अन्त्री इत्यादि। अर्शो गुदनामा। कास: कसनं। गुल्मः कोष्ठग्रंथिविशेष:। ग्रहणी ग्रहण्या स्व्यकलादुष्टिः
ग्रहणी रोग:। येषां द्वंद्वैकत्वं। क्रमय: जंतव:। रुज: आर्तवं। पांडु: रुजो। आर्तवं वडकवेरुद्रोगार्तवं। पांडुनां अवर्तुं पांडुप्रत्यंतरेपाठ: रुज:
पांडुरुजो रजोरोगा: पांडुरोगो रजआर्तवं॥ पांडु: पांडुरोग:। तेषां रुग्व्यथा। मलो ग्रहावेग्रा: शूलं कोष्ठव्यथा। श्वास: श्वसनं। प्लीह: प्लीहो
दरं। प्रमेहा मूत्रातिसरंति:। येषां द्वंद्व:। ज्वरस्तापः। अरुचि: अन्नद्वेष:। उदावर्त: ऊर्ध्ववात:। वर्ध्म आंत्रवृद्धि:। आमवात:। आम
वायु:। उदावर्तादीनां द्वंद्व:॥३॥ अर्द्धश्वेतं लवंगागरुतगरं तु गात्त्वकणा शीतशुंठीजीरोशीरे भजातीफलनलदजलोलोत्पलैर्लेतुल्य
र्णं॥ दोषार्तेस्यात्सुमुख ज्वलनबलरुचो गुल्ममेहप्रतिश्याहिक्काकासातिसाररक्षयतमकगलोरोग्रहेषु ग्रहण्या॥३॥ औषधं भवति
त्यध्याहार:॥ किं लवंगेत्यादि। लवंगं। लवंगकलिका। आगरु:। कृष्णागरु:। तगरं। नतं। चक्रांतु गानवल्लीरी। त्वग्वरांगं। कणा। पिप्पली।
शीतं चंदनं॥ शुंठी। नागरं। जीरं। कृष्णजीरकं। लवंगकंकोलउशीरचंदनंनतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकं॥ येलागसकृष्णागरुभृंगके
शरं॥ इसतु कृष्णजीरकपाठात्॥ उशीरं सेव्यं। इभं नागकेसरं॥ जातीफलं प्रसिद्धं। मालती सस्यं। नलदं मांसी। जलं। बालकं। उत्प
कंकोलं। उत्पलं। नीलोत्पलं। येला। त्रुटि:। इंदु:। कर्पूर:। तेषां चूर्णं। कीदृशं अर्द्धश्वेतं। अर्द्धा सर्वस्य चूर्णस्य अर्द्धेन मिलिता सिता।

२

३

सेवनत्वार्करायस्यनत् । ध्व विषये औषधं देयं । रोगेसाटि । रोगार्ते । वातपित्तकफपीडिते । अल्पानि । क्षीणानि अस्वादीनि यस्य तस्मिन् अरसं
रसं । शुक्रं रेत । अनलोग्निः । बलं शक्तिः । रुचिरभिलाषः । तस्मिन् । गुल्मः कोष्ठग्रंथिः । मेहः प्रमेहः । प्रतिश्याय पीनसः । हिक्का हिध्मा
कासः कसनं । अतिसारः पुरीषातिप्रवृत्तिः । क्षयो राजयक्ष्मा । तमकः श्वासविशेषः । गलः कंठः । उरो वक्षः । तयोर्ग्रहो रोधः । तेषु ग्रह
ण्यां ग्रहणीरोगे । अस्य चूर्णस्य लोडने द्रवाभावे जलं । उक्तं हि । पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्दिशेत् इति ॥ न चास्य भावं शिशिरं विशेषा
नुपादानात् ॥ ३ ॥ चातुर्जाततुगाद्विजीरकधनातालीससारारदृग्द्राक्षावृक्षाम्लकपित्थपञ्चकटुकं चव्याम्लद्विदीप्यान्वषट् । चूर्णं तुल्यसितो
बल्गाग्निरुचिविभाकृत्प्लीहमूढानिलश्वासार्शः कसनव्यथाज्वरवमीहृत्कंठजिह्वोर्त्तिजित् ॥ ४ ॥ चातुर्जातं । एलात्वक्पत्रनागकेशराणि
तुगा तवक्षीरी । द्विजीरकं । श्वेतकृष्णजीरकं । धना कुस्तुंबरी । तालीसं । तालीसपत्रं । सारो दाडिमसारः । येभ्योदृग्द्राक्षाः । प्रत्येकं कर्षः । वृ
क्षाम्लं । तिंतिडीकं । तेडु । कपित्थं । दधित्थसारः । पञ्चकटु । शुंठी मरिच पिप्पली चव्यचित्रक पिप्पलीमूलानि । कबरी । अजगंधा । अम्लो
अम्लवेतसः । द्विदीप्यौ । यवान्यजमोदा । येषां समाहारः । येभ्यः षडंशाः प्रत्येकमर्धकर्षः ॥ चूर्णमस्तु तत्र चातुर्जातकादीनां । कीदृशाः
तुल्यसिताः । तुल्याषोडशाक्षा । त्रिजातनागकेशरपत्रसविगुणः । बल्ले सादि बलं शक्तिः । अग्निर्वह्निः । रुचिरभिलाषः । भा कांतिः । तां
करोति । प्लीह प्लीहोदरं । मूढानिलः विमार्गगो वायुः । श्वासः श्वसनं । अर्शो दुर्नाम । कसनं कासः । व्यथा शूलं । ज्वरस्तापः । वमी छर्दिः । हृत्

शा॰स्तो॰
३

हृदयं। कंठो गलः। जिह्वा रसना। हृदादीनां मर्तिः पीडा ताः जयति॥४॥ धान्याजाजीयवानीस्वर्जिकालवणचतुर्जातविश्वोषणाग्निग्रंथीकांस्त्रि
भां गंक रक्तकणमरीचीप्प वृक्षाम्लबिल्वं॥ श्वेताषट्कं कपित्थाष्टकमिदमरुचिं गुल्मयक्ष्मप्रतिश्यातीसारार्शोग्निसादग्रहणिगलगदश्वास
कासान्निहंति॥५॥ निहंति नाशयति। त्रिधान्यादिश्चूर्णं॥ धान्यकं कुस्तुंबरी। अजाजीजीरकं। यवानी योवा। स्वर्जिकं सौवर्चलं। जलं वालकं। चातु
र्जातं चातुर्जातकं। विश्वं शुंठी। उषणं मरिचं। अग्निश्चित्रकः। ग्रंथिः पिप्पलीमूलं। तत्कीरक्षां। येकान्त्रीं। प्रत्येकमेकभागं। करकोदाडिमसारः
कणापिप्पली। मरा धातकीपुष्पं। दीप्योजमोदा। वृक्षाम्लं तिंतिडीकं। बिल्वं श्रीफलं। तत्की हृद्यां त्रिभागं। धान्यादिषु प्रत्येकं कर्षमात्रेषु। दूरं
प्रत्येकं कर्षत्रयमात्रं॥ श्वेताषट्कं। श्वेतार्द्धा रानस्याः षट्कं पूर्ववत्। षट्कर्षाः। कपित्थं। दधित्थं। तस्याष्टकं पूर्ववद्दशेककर्षाः। कान्हंति। अरु
चिमित्यादि। अरुचिररोचकः। गुल्मः कोष्ठग्रंथिः॥ यक्ष्मा राजयक्ष्मा। प्रतिश्यापीनसः। अतिसारो पुरीषातिप्रवृत्तिः। अर्शो दुर्नाम। अग्निसा
दो वह्निमांद्यं। ग्रहणी। ग्रहणीदोषः। गलगदः कंठरोगः। श्वासः। श्वसनं। कासः कसनं। तान्हंति एषशमितिचूर्णस्य संज्ञापि अन्य कपित्था
ष्टके। ये ये भागाः ख्याप्रकाराः ते युक्तिकल्पत्वात्त्यक्ताः॥९॥ स्वर्णक्षीरीकवरिहपुषाव्याघ्र्योल्वोत्तमाग्निसारोजीरेभमिश्राढिधनायोष्क
रग्रंथिपथ्या॥ हरीतोयाखिलपट्टुसमंसर्वं द्वैपाम्बुपर्दे स्थितिहृद्दंतीत्रिवृद्वृद्धितिमतश्चूर्णनारायणाख्यं॥ ८॥ पेयोनृणां। परिकर्मिगुल्मजठ
रानाहानिलआधिविद्वसंगेहाडिमतिनिऊककवदरांभः स्तक्रमपे क्रमात्॥ सेरामस्तुभिरुष्णकेस्तुविषपांडुरन्याग्निजीर्णज्वरे कासश्वास
भगंदरग्रहणिहृद्रुजुष्टकंठग्रहे॥१०॥ मतेः ख्यातः कृष्णचूर्णनारायणः। श्चूर्णश्चासोनारायणश्च॥ नारायणत्वं अद्भुतग्नित्वात्॥ केरोषधै।

३

5

कडसराकृतिप्रसिद्धः खदसेरणि उस्तुंबरि

कृतः इतियेभिः स्वर्णक्षिर्यादिभिः कृतः। स्वर्णक्षीरी हेमदुग्धा। कबरी अजगंधा। हपुषा विपुषा। व्योषं त्रिकटुकं। वेल्लंविडंगं। उन्मत्तमात्रिपुत्रा। अ
ग्निश्चित्रकः। तत्क्षारौ यवक्षार स्वर्जिक्षारो। जीरे कृष्णश्वेतजीरके। मिश्रिा शतपुष्पा। श्राठीकचूरः। तयोर्द्वंद्वे सं। धना अंबष्ठा। पुष्करमूलं। ग्रंथिः
पिप्पलीमूलं। पृथ्वी। बाष्पिका। रुकुष्टं। दीप्याजमोदजवानी। त्रिफले स्यत्पत्रपाठात्। उग्रावचा। अरिवलानिपटूनिपंचलवणानि। तत्समा
हारः। येनत्समं प्रत्येकमेकभागं॥ समस्तगमानत्वा। ऐंद्रीइंद्रवारुणी। नेकीहवेषा चतुर्द्दः॥ स्वर्णक्षीर्यादिषु। प्रत्येकं कर्षमात्रेषु चतुः कूर्षाद्विकेषो
दंतीनिकुंभः। त्रिवृत्तकुंभः। तत्कीहन्नं त्रिवृद्धिः। पूर्ववत्त्रिकर्षी हिकर्षोयंचूर्णः पेयः पातेभः। ध्न। अर्शोगुनोमपरिकीर्तिः परिकर्तनं वहेदना
गुल्मः कोष्ठग्रंथिः। जवरंजलोदरं। आनाहः आध्मानं। अनिलव्याधिर्वातव्याधिः। विट्संगः पुरीषरोधः। तक्रके। दाडिमं कर्कंधू। तिनि
डीकं सत्साम्लं। बदरं कोलं। तेषामंभोद्रवः। तद्वादीणांस्वरसः॥ अशुष्काणांत्व ष्टगुणेनांभसा पादशेषेण काथः इष्टगुणेनाहोरात्रस्थआस
वोवा॥ अथवा शुष्कद्रव्यस्य चूर्णीकृतस्य समानद्रवेषिः। शोषितः मिति उक्तं हि शुष्कं द्रव्यमुपादाय स्वरसानामसंभवे॥ वारिण्यष्टगु
णे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितं मिति॥ आढकं द्रव्यचूर्णानामास्थितं सलिलाढके॥ अहोरात्रस्थितं कुर्यात्स्वरसं स्वरसे सती तिन्द्रनिभः। सुर
मकल्पना। तेन कांजनोवं। मद्यं सुरा। इराअकृतसुरा। मस्तुर्दधिमंडः। ताभ्यांसहितेः। कथंकूमात्। एतेषु सप्तसु अत्रौ आदिषु सप्तभि
दाडिमसारादिभिः। यथाक्रमं पेयः। उष्मके स्त उष्णोदके। पुनःकविषये। विबंगरनलं। पांडुः पांडुरोगः। अल्पाग्निर्वह्निमांद्यं। अत्री

वृ० श्लो०

४

मीविषूच्यादि। ज्वरस्तापः। तत्र समाहारः। कासः कसनं। श्वासः श्वसनं। भगंदरो गुदस्तनयोर्मध्ये दरणं। ग्रहणी ग्रहणीरोगः। द्वंद्वैसं। हृ
द्ग्रहरोगः। कुष्ठं त्वग्दोषः। कंठग्रहो गलरोधः। पुनर्द्वंद्वैसं॥७॥ आपाशमर्दयाग्नेः। त्रिफला न पुनः सितानत्रिसप्राहृतास्ते प्रस्थः प्रस्थो वि
सारी त्रिकटु तिलवरी भ्यस्कं ओं प्रगुडूच्या॥ एतानि मध्वनोर्ध्वं घृतमितिमिलिता नारसिंहोतिव[illegible]त्वाच्य्स्पाः स्यात् कुष्ठमेहोदरपलितव
ळीपीनसांधारमकासे॥८॥ स्पाडूसे त॥ ऊः नारसिंहो नाम चूर्णः। कीदृशः। मिलितः समवेतः। कैरिति रेभिः शोधादिभिरवयवैः। शोधं त्रि
कटुकं। तस्माच्छमं अष्टौ पलानि। भाग्निश्चित्रकः तस्य मूलत्वक्ः दशपलानि मनुलत्वांश्यभानि। किरिर्नारासीकं दः। तपनो भल्लातकः। सिता
न्नार्द्रसा समाहारः॥ तत्र समात् तेषां द्वाभ्यां। कीदृशा। द्विनिसप्राहता। द्विवत्नयुग्म्यसमवेने राहता। गुणिता। कीरे विंशतिः। त
पनोत्रिशत्। सितायाः सप्ततिः। विदारी भृक्कभांडी। त्रिकं सेगोक्षुरः॥ जितिसिलेफलः। वरी शतावरी। तासां प्रस्थः प्रस्थः। प्रत्येकं षोड
शपलानि। गुडूच्या अमृतायाः स्कंधिः। तुलया श्वतुर्थांशः पंचविंशतिपलानि पलानि। मधुसप्रोइं कीदृशं एतानि पंचत्रिंशत्पलानि
घृतं सर्पिः तत्कीदृशं भर्द्दकृतं। भनोम ध्रुतः। सार्धसप्तदशपलानि। कीदृशा स्यात्॥ अतिबल्यः अतिशक्तिकारकः स्यात्॥ रुच्यः भ
क्ष्यः स्यात्। देवानामपि प्रसंगाय हितः कोपधं स्यात्॥ कुष्ठं त्वग्दोषः। मेहः प्रमेहः। उदरं जठरं। पलितं केशपक्कता। वली त्वक्कुंची
चित्वं। पीनसः प्रतिश्यायः। अंधं पटलं। अश्मा अश्मरी॥ कासः कसनं। तत्र हितः स्यात्॥८॥ भार्गी तुंबरदारुः श्यामित्रायुगंदंतो द्वि

४

7

जीरा । तत्र तु कोलं ऐंद्री पृथुवेल्लं सिंधु इभकणा हिंग्वादि लुंगार्द्रितं ॥ मूत्रक्षारकुलित्थसारबदरांभस्तक्रपेयापयो मस्तुष्णांबु सुराज्य
पीतमधिकं युक्तान्नथैषां घृतं ॥ ९ ॥ औषधं भवती । किं भार्ग्यादिचूर्णं । भार्गी ह्रिंगुन्ना । तुंबरु तेजनुंबरुः । वनजः । दारुः देवदारुः । ही
प्यो यवानी अजमोदा या हिंग्वादावुक्तत्वात् । मिश्रियुक् । शतपुष्पा द्रव्यं । दंतिनी कुंभः । द्विजीरकं सूक्ष्म स्थूल कृष्णजीरके । श्वेत
जीरकं हिंग्वादावुक्तं । तत्र कुंभः । कोलं बदरं । ऐंद्री इंद्रवारुणी । पृथुर्बाष्पिका । वेल्लं विडंगं । सिंधुर्निर्गुंडि । इभकणा गजपिप्पली
हिंग्वादि हिंग्वष्टकादि निबध्यमानानी । तद्द्रव्यं कीदृशं लुंगार्द्रितं । लुंगं मातुलुंगं । तस्य स्वरसेन आर्द्रितं भावितं । रसमानं । द्रवमा
नं च । द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूत्वार्द्रतां व्रजेत ॥ तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिन्नभिन्न भावनाविधौ । इत्युक्तत्वात् । भावनाद्रव्य द्रवैषम
द्रहारात्प्रसः । कैः पीतं मूत्रादिभिः । मूत्रं गोमूत्रं । क्षारो मुष्कादिभस्म । कुलत्थः सिंबीधान्यविशेषः । सारो दाडिमं । बदरं कोलं । क्षारा
दीनामंभस्तोयं । क्षारांभः क्षारविधुक्तं । कुलित्थांभः कुलत्थयूषः । बदरांभो मुष्कबदरतोयं । तक्रं कालसेयं । पेया यवागूः । पयः उष्ट्री
क्षीरं । उष्ट्री दुग्धेन तत्स्यान्मत्रपादात् । मस्तु दधिमंडः । उष्णांबु उष्णोदकं । सुरा मद्यं । आज्यं घृतं । एतैः पीतं कीदृशं भवती । अधिकं गु
णैरुक्तं । कस्मात् युक्तादत्र मिलितात् हिंग्वादिचूर्णात् । प्रसंगाद् घृतमाह । तथैषां घृतमाह । एषां भार्ग्यादीनां घृतं । तथा चूर्णतुल्य
गुणं । तत्र भार्ग्यादीनां मातुलुंगरसपिष्टानां कल्कः । उक्तं हि । कल्कौ कुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनमिति । तावत्यत्कल्कं यो वत्क

गु॰ श्लो॰
५

स्नेहयोः द्रवाभावः। तत्र मानमिति। कल्काच्चतुर्गुणस्नेहः। उक्तं हि। स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्द्धितं॥ कल्कात् स्नेहाद्द्रवं योज्यं
मधीते योनकः पुनः द्रुति द्रवाभावः। उक्तं हि। नं गुल्माद्या हिता कल्के न स्नेहेऽन्यो सद्राश्रिता॥ मूत्रादीन्यैः क्वाथ्यादि द्रवाणि पृथक् स्नेहसमा
नि॥ उक्तं हि॥ पृथक् स्नेहसमं दद्यात् पंचप्रभृतिभिर्द्रवमिति। तावत् यत् कल्कं यावत् कल्के स्नेहयोर्द्रवाभावः॥ उक्तं हि॥ नो गुलिः स्ने
हितात् कल्के न स्नेहेऽन्यो सद्राश्रिता॥ बलवर्णादिसंपन्नं प्रशांतदेहं शीघ्रमारोहेत्॥ १॥ तालीसग्रंथिधान्य भव्य विडकृष्णा कृष्णजीरकछ
दाम्लं सामुद्रं दिव्यजीरोषणमथ स्वनर्कं लकुचदाडिमं तैः॥ विंशत्यष्टत्रिपंचैककचतुरपवैर्भास्करो भेथवा ल्लौगुल्मा मात्रोतिसा
सग्रहणिजठरहृल्लगदश्लेष्मवाते॥ १०॥ औषधं भवति। भास्करो नाम चूर्णः। कीदृशः स्मातलीसादिभिः कृतः। तालीसं तालीस
सपत्रं। ग्रंथिः पिप्पलीमूलं। धान्यं कुस्तुंबरी। इभं नागकेसरं। वरं सैंधवं। विडं विडलवणं। कृष्णा पिप्पली। कृष्णजीरकं। स्थूलजीर
कं। छदः पत्रं। अम्लो अम्लवेतसः। इद्भानां समाहारः। सामुद्रं सामुद्रलवणं। दिव्यं शुंठी। जीरं श्वेतजीरकं। उषणं मरिचं। त्रपाणां द्वं
द्वं। अथ अनंतरं। स्वनकं सौवर्चलं। लवंगं। त्वक्षीरी पेला। तयोर्द्वंद्वः। दाडिमं करकं। तैर्द्रव्यैः कथं कृतैः कीदृशैस्तालीसादिभिः॥ विं
शतिश्चाष्टौ च त्रयश्च पंच च एकश्च चत्वारश्च ते अवयवाः भागाः येषां तैः। तत्र पदानां तालीसादीनां प्रत्येकं कर्षद्वयं। तदा सामुद्रस्याष्टौ
कर्षाः। दिव्यजीरोषणानां प्रत्येकं कर्षं भृंगारीनां कर्षत्रयं। सौवर्चलस्य पंचकर्षाः। लवंगादीनां कर्षमात्रं। लकुचस्योः प्रत्येकं मर्द्धकर्षः

५

दाडिमस्य चतुः कर्षं। कृशसेव्यः। अन्ने अन्नकाले। पथ्यरुचि। अन्नमिश्रितः। अथवा म्लैः तक्रकांजिकादिभिः। प्रातःकाले वा औषधं
गुल्मः कोष्ठग्रंथिविशेषः। आममजीर्णं। आनाहो दुर्नामं। अग्निशूलं। कासः कसनं। ग्रहणी ग्रहणीदोषः। हृद्रोगं। जठरं उदरं। हृ
हृदयं। त्वक्स्पर्शनं। त्वक्स्पर्शनेंद्रियं। तेषां गदो रोगः। श्लेष्माकफः। वातो वायुः। पुनर्ददेहेसं॥ तेन॥ १०॥ आभारास्ना द्विवरि हपु
षा देवदारु रास्नगंधा दीप्यच्छिन्नौषधैर्मिश्रितयवान्याथचूर्णः सपेयः॥ मन्यास्तापूदरहनुवृद्धी मज्जसंध्यास्थि शतेगधस्ता वो स्मृ
रससुरामस्तु तक्राम्लयूषैः॥ ११॥ पेयः पातव्यः। कुः सः। अभादीनां चूर्णः। अभा प्रसिद्धा। रास्ना रसना। द्विवरी नागलावरी। द्विनयम
हपुषा विपुषा। देवदारु। वेश्वरी। अश्वगंधा वाजिगंधा। दीप्यो जमोदा। छिन्ना गुडूची। औषधं शुंठी। मिश्रितान्नपुष्पा। यवानी यवसा
ह्वा॥ ना अथनंतरं। द्रुमसंपसनंतरं। धमन्ये साहो मन्या जत्रे ऊर्ध्वं शिरोमर्मविशेषः॥ स्नायव ः। मांसरज्जवः। उरं कोष्ठं। हनू प्र
सिद्धाः। कटिश्रोणि। मज्जा धातुविशेषः। संधिः संधानं। अस्थि हडाते षु स्थितो वायुः। नत्रगधस्तो। स स्थित कंडरावातेन समु
च्छ्रये। कैः पेयः। उष्णकं उष्णोदकं। रसो मांसरसः। सुरा मद्यं। मस्तु दधिमंडः। तक्रं कालसेयं। आज्य घृतं। यूषः सिंबीधान्यक्वाथः
१२॥ हिंग्वम्लत्रिपटुत्र्यघृतुन्नाठी वसाम्लदरी व्याम्लकापाठाजाज्यजगंधमूलहपुषा द्विक्षारसाराभयं॥ हिध्मा ध्मान विबंध
वर्ध्मक सन श्वासाग्निसादारुचिप्लीहार्शोरिबलश्वल गुल्मगलहृद्रोधाश्मपांडुप्रणुत्॥ १३॥ भवतिति हिंग्वादि। हिंगु रामठं। अ

शा॰श्लो॰
६

म्लः अम्लवेतसः। त्रिपटुनी। सैंधवसौवर्चलबिडानि। उष्णास्त्वाः। हृद्दैःखं। पद्रूकटुकमारीनी। शाठीकर्चूरः। वृक्षाम्लं तिंतिडीकं। दी
प्योजमोदा। अदवक्राकुस्तुंबरी। पाठा रकी। अजाजीनीरकं। अजगंधा। पम्पुगंधा रूवरी। हृद्दैःखं। मूलं पुष्करमूलं। हपुषा विपुषा। द्वि
क्षारो यवक्षारस्वर्जिक्षारौ। सारो दाडिमं। अभया हरीतकी। पुनर्हृद्दैःखं। कीदृशी भवनी। हिध्मादिप्रणुत्। हिध्मा हिक्का। आध्मानं वातेनो
दरपूर्णत्वम्। विबंधो मलरोधः। वर्धर्मः अंत्रवृद्धिः। हृत्स्नंकासः। श्वासः श्वसनं। अग्निसादो मंदाग्निमांद्यं। अरुचिः रोचकः। प्लीहा प्लीहोद
रं। अर्शो दुर्नामः। अखिला निःशूलानि। रोपभेदेन भिन्नमथा। गुल्मः प्रसिद्धः। गलः कंठः। हृत् हृदयं। तपो रोधः। ग्रहः। अश्मा
अश्मरी। पांडुः पांडुरोगः। तान् प्रणुदति हंति तान्॥९४॥ तुल्यं नाली सच मोषणलवणागजं हुः। कृष्णा ग्रंथिआजी वृक्षाम्ला ग्नि
त्वं चंत्रि धनबदरधनेगाभमोदाम्लवेतसं॥ सोईश्वेतो ग्निसारो ति सत्निक मिवमोरवां उवोरुच्यजीर्णगुल्मा ध्माल्या णैनत्रास्मो
हरगदं लगुदमहृग्गाहश्वासकासे॥९५॥ औषधं भवती। कः खांडवो नामचूर्णः। कैः सतालीसादिभिः। कैत। नाली संतालीसप
त्रं। चव्यं चविका। उषणं मरिचं। लवणं सैंधवं। गजं नागकेशरं। हृद्दैःखं तत्की दृशं तुल्यं प्रत्येकं। येकभागं। कृष्णा पिप्पली। ग्रंथिः
पिप्पलीमूलं। अजाजी जीरकं। वृक्षाम्लं तिंतिडिकं। अग्निश्चित्रकं। त्वग्वरांगं। तत्की दृशं द्विः। तालीसादिषु प्रत्येकं कर्षमात्रेषु प्रत्ये
कं द्विकर्षमात्रं। घनः मुस्ता। बदरं कोलं। धनाकुस्तुंबरी। येलानरिः। अजमोदा दीप्यकः। वस्तमोदा। अम्लो म्लवेतसः। दिग्धं भुंक्ते।

६

नक्षीरहरां। त्रिः अल्पेकं त्रिकर्षमात्रं। क्षौद्रश्चूर्णः। अर्द्धश्वेतः। अर्द्धं येकोनविंशतिकर्षाश्वेताश्चार्कं। यवक्षारः। अग्निसारः। अग्निः सार्द्ध
नववर्षः २॥ ततो दाडिमयवक्षः। दाडिमफलभाग २॥ चूर्णविशेषणता चूर्णापेक्षाया। हुं घ्रिः। कौषधं। अतिसरति अतिसारः। कृमयो
नेत्रवः। वमी छर्दिः। हृद्रोगः अरुचिरोचकः। अजीर्णविषूच्यादिहृद्रोगेकं। नेत्रगुल्मः प्रसिद्धः। अध्मा आध्मानं। अध्मानतो निर्मोघं॥
आस्यमुखं। उदरं कोष्ठं। गुदं पायुः। गलः कंठः। मन्यन्तिका। हृद् हृदयं। आस्यादीनां गदो रोगः। श्वासः श्वसनं। कासः कसनं॥१२॥ हिंगुर्या
विडशुंठ्यजाजिविजयापाठाकुष्ठचित्रकं संप्रोजर मतिं गुल्मजठरस्याद्युष्णमुष्णांबुना॥१३॥ औषधं भवति। किंसार्द्धं नामचूर्णं। हिं
हिंग्वादि। हिंगु रामठं। उग्रा वचा। क्षारो बिडलवणं। शुंठी नागरं। अजाजी जीरकं ५ विजया हरीतकी। पाठा कुः पुष्करमूलं। कुष्ठं पालकं
तवकुंभः। चित्री चित्रकं। तक्षीहरां अंशोत्तर। अंशोत्तर भागेन उत्तरं। आद्यं कं पञ्चततयेकैक प्रथमात् द्वितीयं। द्विगुणं। द्वितीयात्तृतीय
मं। त्रिगुणमित्यादि एवं योज्यं। कुः आर्त्तिशूलं। गुल्मः प्रसिद्धः। जठरमुदरं। तत्र चूर्णं पीतं। उष्णांबुना उष्णोदकेन॥१४॥ दीप्यसं
वरूपेषु करं त्रिकटुकं। क्षारो भवानं तु जितन् औषधं हिंगुनतः। चित्रचित्रकं द्रवराशोरारूद्धृदेहि पंचवान्॥१५॥ दीप्यो यवानी। तुंबरुर्धनजः। पौ
ष्करं पुष्करमूलं। त्रिलवणं। सैंधवादित्रयं। क्षारो यवक्षारः। अभया हरीतकी। अंतु जिद्धिडंगं। औषधं चित्रकदुकं। हिंगु रामठं। त्व च
कुंभः। क्षीहद्रः। त्रिः त्रिगुण्यः। कुतः। नतः दीप्यादिचूर्णात्। दीप्यादीनां समांशानि। तच्चूर्णं कौषधं। उदरं जठरं। आनाहोऽदुर्नाम।

अ॰२श्लो॰
७

कृच्छ्रूलं। अधऊर्ध्वाधोवातरोधः। तत्के न पीतं यवानू अद्भिः। यवक्वाथेन॥१५॥ क्षारौ जीरे सुरनतचतुर्जातषड्कटु भाका भार्गी रास्ना द्र
पवहपुषा सारधात्र्यः पटूनि॥ कुंभाह्वो शानलप्रथु विषापौष्करात्मगुप्ता शिरीषौ पूतीपथ्यागंधसटिवकी देवदारीहिंगुवेल्लं॥१६॥
न्निश्चो मुञ्चेत्क्षुरनिल नरो भस्मतक्षो सन्नक्षौर्वा सिक्तो योमलरुनिसमेषुंगसुक्ताई कांभ॥ त्रिः स्त्रिः पीतो ग्नीमुखवउद्राजीर्णगुल्म
ग्रहण्यानाहोन्मादश्वसनककसनार्श्चः स्नुरेकुष्टरध्योः॥१७॥ औषधं भवती। कः अग्निमुखोनामचूर्णः। कीदृग्रा द्रव्यै येभिः क्षा
रादिभिः कृतः। क्षारौ क्षारद्वयं। जीरे जीरकद्वयं। सुरः देवदारुः। नतं तगरं। चतुर्जातं। येलादि चतुष्कं। षड्कटु चव्यादिषड्कं। कुंभा
का गजपिप्पली। भार्गी द्विजा। रास्ना रास्ना हरिद्रा। इंद्रयवः कुटजबीजं। हपुषा विपुषा। सारो दाडिमं। धात्री अमलकी। सुरारी
नां द्वंद्वः। पटूनी पंचलवणानि। कुंभस्त्रिवृत्। अश्वो मुस्ता। उग्रा वचा। अनलो भल्लातकः। पृथुः बाल्हिका। विषा अतिविषा। पौष्करं
पुष्करमूलं। अम्लो अम्लवेतसः। अम्ली चिंचा। कुंभारी नां द्वंद्वैकं। शीर्ष्णो यवान्यजमोदे। पूती करंजद्वयं। पथ्या हरीतकी। अरग्वधो रान
वृक्षः। सटी कर्चूरः। नयोर्द्वंद्वैकं। रक्षी पाठा। देवदारी रुद्रदारुकः। हिंगु रामठं। वेल्लं विडंगं। भस्मक्षारः। कस्य क्षीरोः सो भाजनस्य।
मुष्को मोषकः। कुटरः। कोकिलाक्षकः। नालवुषारो। तिल्वः तिल्वकाशं। वटुः पलाशः। नस्य भस्मक्षारः। अयोमलोऽ कौ हरिद्रं। कौ
टूत्राः तप्तः वन्हिनातापितः। ततो गोवर्ग सिक्तः। गोवर्गो गोमूत्रं। तेन सिक्तं निर्वापितः। कथं असकृत्। बहूनवारान्। यावत् मुद्गलं सा

७

13

त॥ कीदृशैस्तैः समैः। परिभाषिकैः। समलेशाक्षेपिसमैरिति विशेषार्थः। तेनक्षारादिचूर्णस्यैकोभागः॥ त्रिभ्यादिभस्मनः ये
कः। मंडूरस्यैकः। कीदृशाः चूर्णः पीतः पीतवान्। किं लुंगशुक्तार्द्रकांभः। लुंगं मातुलुंगः। शुक्तं चुक्रं। आर्द्रकं शृंगवेरं। येतेषामंभोद्
वः। कथंत्रिस्त्रिः। त्रीन्वारान् लुंगद्रवेण त्रीन्वारान्। शुक्तद्रवेण त्रीन्वारान्। आर्द्रकद्रवेण त्रीन्वारान्। भावितइत्यर्थः। कफदरं जठरं
अजीर्णं विषूच्यादि। गुल्मः प्रसिद्धः। आनाहः ऊर्ध्ववातः। ऊर्ध्वाधोरोधः। उन्मादो मनोविकारः। श्वसनं। श्वासः। कसनं कासः। अर्शो
दुर्नाम। खुडं वातरक्तं। दुष्टं स्थानं नेकुष्ठं त्वग्दोषः। वृद्धिः मुष्कवृद्धिः। तमो॥ १६॥ साज्यक्षौद्रं त्वगेला कृष्णातुगासितकृतं द्विःपरं गात्रता
पश्वासास्याग्निज्वरास्रक्षयरुकसनकफपार्श्वजिह्वास्वरार्तीः॥ १७॥ औषधं भवती। किं त्वग्वरांगं। येलाचटिः। कृष्णापिप्पली। तु

वंशरोचन ७

गातवक्षीरी। शितकृतं शर्करा। पुनर्दृष्टं स्यान्तत्कीदृशं। द्विःपरं द्विर्द्विगुणं। परमुत्तरंपत्रं। तत्। प्रथमाद्वितीयेद्विगुणं। द्वितीयात्रिती
यं। त्रिगुणमित्यादि। पुनः कीदृशं आज्यं घृतं। क्षौद्रं मधुः। ताभ्यांसहितं। तेषलेह्यता चूर्णाद्विगुणे। तयोश्चतुल्यांशत्वं भवती। उ
क्तंहि॥ भजतेविषरूपत्वं तुल्यांशं मधुसर्पिषी। इति निषेधात्॥ नचात्रविकल्पः॥ क्षौद्रेण सर्पिषावापिलेहितास्पष्टैरूपवचनपाठात्॥
कृगात्रतापः। कफरसरणाद्यवयवसंतापः॥ श्वासः श्वसनं। अस्याग्निर्वह्निमांद्यं। ज्वरस्तापः। अस्रं रक्तपित्तं। क्षयोराजयक्ष्मा
कृच्छ्रानकासः। कफश्लेष्मा। दुष्टं स्थानं। पार्श्वं वामदक्षिणे जिह्वारसना। स्वरोनादः। तेषामर्तिः पीडातत्र॥ १८॥ पाठेद्दलस्कृउ

शूद्रः शूद्रपरः । तस्य तस्य फले बल्कलवीजे ॥ २

शा॰श्लो॰ ८

श्रौषधरसांजविषाश्रीमहाकट्टिपेत्ते ससौद्रं तंडुलोदैर्ग्रहणिगुदरुजार्शःप्रवाहप्रवाहे ॥ १७ ॥ औषधं भद्दुनी । कः पाठा वकी । तक्र
कुटजत्वक्फलं शूद्रयवः ॥ अथ श्रीमुस्ता । औषधं शुंठी । रसजं रसांजनं । विषा अतिविषा । श्रीवीरं । महाधातकी । कट्टी कटुका । ढूंढ
फलं ॥ तक्रीदव्यं । ससौद्रं मधुविलोडितं । कैः पीतं । तंडुलोदैः । तंडुलधावनोदकैः । कथरूपी प्रसिद्धा ॥ पाकारो स्त्रीलंगे नोह्रस्वो कु
विड्डुस्ताविति दस्खलं ॥ गुदरुजा पायुशूलं ॥ अर्शो दुर्नाम । प्रवाहिविंविसी । अस्त्रवाहारेकातिसारः ॥ तत्र कीदृशे पेते पितोइवे
१७ ॥ इतिचूर्णाधिकारः समाप्तः ॥ ॥ हरीतकीशुक्तिः कुडवमुपलामहिरवर्जूमधकं तस्यत्रेगार्द्रपिचुमधुनामोदकः सर्पत्रपुः
हिक्काकासज्वरमदवमीश्वासमूर्छाक्षतानास्त्रष्ठीवासाध्यानिलनडरूविश्लोहपार्श्वार्तिशोषे ॥ १८ ॥ भवतिकः कृष्णादीनां मोद
कः गुटिका ॥ कृष्णा पिप्पली तस्याः शुक्तिः पलार्द्धं उपलशर्करा । मृद्वीका द्राक्षा । द्वैसं । खर्जुः खर्जूरः । मधुकं मधुकपुष्पं । पुन
द्वैसं । तस्मात् कुडवं चत्वारि पलानि । प्रत्येकं पलमित्यर्थः ॥ त्वगवरांग । पत्रं पत्रकं । एलारतटिः । एषामर्धपिचुः । अर्द्धं च पिचुश्च
अर्द्धपिचुः । द्वैसं । सार्द्धकर्षः । प्रत्येकं कर्षार्द्धमित्यर्थः ॥ केनकृतः मधुनाक्षौद्रेण । कीदृशो भवति ॥ स्वर्यः स्वरप्रदः ॥ तव्ययोर्य
प्रदः । तयोः कर्मधारयः ॥ वरौषधं । हिक्का हिध्मा । कासः कसनं । ज्वरस्तापः । मदो मत्तत्वं । वमी छर्दिः । श्वासः श्वसनं । मू
र्छा कश्मलं । मोहः । क्षतमुरःक्षतं । अस्त्रष्ठीवो रक्तष्ठीवनं । असृग्रक्तपित्तं । आध्मानिलः आध्मवातः । तट्रुत् स्मा । अरुचिरो

८

15

चकः। प्लीहा प्लीहोदरं। पार्श्वार्तिः। पार्श्वशूलं। रोगो येषां राजयक्ष्मा तत्र॥१८॥ धात्री वेल्लाभयास्थि स्थिरदितिवटकोद्दिष्टो गुडो मानि
भद्रः त्रिवृच्चार्ध्रिः कुष्ठगुल्मोदरकृमिकसनं ग्रंथ्यरूश्वासमेहे॥१९॥ औषधं भवति॥ कः। मानिभद्रो नाम वटकः। कीदृशः। कृतिः एभिर्धा
त्र्यादिभिः कृतः। धात्री आमलकी। वेल्लं विडंगं। अभया हरितकी। ताः। तरलकुंभः। कीदृशी त्रिः त्रिगुणधात्र्यादि चूर्णस्य कर्षमात्रे
षु त्रिकर्षा वृता। कीदृशः। मानिभद्रः द्विगुडः चूर्णमत्र प्रमाणात्। द्विगुणेन गुडेन कृतः। गुडश्चात्र पक्वः। उक्तं हि। पक्केन वटकाः का
र्या गुडेन सितया पाथवा॥ परं हि वन्हिसंपर्कात्लेहे मार्दवं भजंति ते इति। कः। श्वित्रं किलासं। अर्शांसि दुर्नाम। कुष्ठं त्वग्दोषः। गुल्मः प्रसि
द्धः। उदरं जठरं। कृमयो जंतवः। कासनं कासः। ग्रंथिः ग्रंथ्याकारक्षुद्ररोगविशेषः। ग्रंथ्याकारशोफः श्वयथुः। अरूः अरूंषिका। श्वा
सः श्वसनं। मेहः प्रमेहः तत्र॥ हिंगुद्विक्षारदीप्याग्निलपटुकटुषड्भिर्गुडो मातुलुंगात्कोलात्साम्रोद्रसैर्वा ग्रहणिबलकृत्केदीपनः पाच
नोऽलं॥२०॥ भवति कः। गुडो मोदकः। कैः। हिंगु रामठं। द्विक्षारं क्षारद्वयं। दीप्यो जमोदा। अग्निः अग्निः। पटूनि पंचलवणानि। कटुषड्
षट्कटुः। एभिः कैः रसैः द्रवैः कस्मात् मातुलुंगात् बीजपूरात्॥ अथवा कोलात् बदरात्। अथवा साम्रात् दाडिमात्। कः। औषधं। ग्रहणी
प्रसिद्धा। अवलो वायुः। कफः श्लेष्मा। तत्र कीदृशः। दीपनः। मंदाग्नीं दीपयति। पाचनः। आमदोषं पाचयति। अलं असर्पं॥२१॥ दा
मं बंधपट्टे सुरवरा वेल्लताप्यं ततो द्विमंडूरं द्राक्षागुणागवा क्षुस्थिपेत्सवसांद्रं। पांडुन्मोपोदरकृमिहलीमकस्थयग्निसादो

शा॰ श्लो॰
९

रुस्तंभार्शोग्रहणिगलरुग्वान् सतक्रं पिबेत्तं ॥२०॥ क्षिपेद्दायपेत् । किं दार्वी दारुहरिद्रा । अशोमुस्ता । षट्कटु कटुषट्कं । सुरः देव
दारुः । वरात्रिफला । वेल्लं विडंगं । ताप्यं माक्षिकधातुः तत् क्षिपेत् । मंडूरे लोहकिट्टे कीदृशे द्विद्विगुणे । कस्मात् तेभ्यः दार्व्यादिस
मस्तचूर्णात् । पुनः कीदृशे द्वादशगुणगवापे । द्वादशगुणाः गवापो गोमूत्रं यस्मिन् मंडूरे पलमात्रे । द्वादशपलानि गोमूत्रं । पत्र
तत्र पुनः । कीदृशे मंडूरे पक्वे तत्सांद्रे चुतस्मिन् द्रवेहीभूते । तेन लेहेन तक्रं तं मोदकं पिबेत् ॥ कः पांडुः पांडुरोगी । शोफः श्वयथुः उ
दरं जठरं । कृमयो जंतवः । हलीमको लोमहद्रः हरीतश्यावपीतकारी आधिः तानि निर्धतं यस्य सः । अरुचिररोचकं । अग्निसादो
वन्हिमांद्यं । ऊरुस्तंभः । आमवातः । अर्शः प्रसिद्धं । ग्रहणी ग्रहणीरोगः । द्वंद्वैकं । गलरुक् । कंठरोगः । ते विद्यंते यस्य सः । की
दृशं तं । सतक्रं तक्रालोडितम् ॥२०॥ त्वक्क्षीरीश्लोकेन समंदि(?)ः कृमिहकणवराग्रंथितालीसभेद्रीविश्वं तास्मन्मतः स्मरणमधि(?)
षलतं द्विगुडो शैग्निहान्या ॥२१॥ त्वगादिमोदकः ॥ औषधं भवति । त्वग्वरांगं । तीक्ष्णं मरिचं । एलात्रुटिः । द्वंद्वैकं । तत्कीदृशं
समं प्रत्येकमेकभागं । कृमिहं विडंगं । कणा पिप्पली । वरात्रिफला । ग्रंथिः पिप्पलीमूलं । ताली सं तालीसपत्रं । भद्री भद्रजातकः(?)
विश्वं शुंठी । द्वंद्वैकं । तत्कीदृशं । त्वगादिषु प्रत्येकं कर्षमात्रेषु विडंगादि प्रत्येकं द्विकर्षं । ताली मुशली । अग्नी श्चित्रकः । द्वंद्वैकं
तदपि द्विः । कस्मात् ततः । कृमिहाद्युन्यतमभागात् । प्रत्येकं कर्षमात्रेषु । विडंगादि प्रत्येकं चतुःकर्षं मितस्यर्षः(?) । स्मरणः अर्शोघ्नः । म

९

हिमलतं रद्रुदारकः ॥ हृद्रैकं । नदपिद्धिः । कस्मात् । अतः स्तास्त्यग्मन्यतर भागात् प्रत्येकमष्टकर्षमित्यर्थः ॥ कीदृशाः द्विगुडः । चू
र्णाद्विगुणगुडः । कयोः अग्न्योरुर्नाम । अग्निहानिः अग्निमांद्यं तयोः ॥ ॥ तद्वत्कांकायनोप्येकपलचयवक्षणाग्रंथ्यनलाग्निवि
श्वैद्वैके प्ररुढाष्टपंचैकयवजमस्त्वादोर्याचरः पथ्याजीरे ॥२१॥ भवतितद्वः । कांकायनो नामवटकः । कैः कृतः । एकेन पलेन च यो
रद्वियेषां तानितैः । कणा पिप्पली । ग्रंथिः पिप्पलीमूलं । चव्यचविका । अग्निश्चित्रकः । विश्वं शुंठी । तानितयोः कर्मधारयः । तैः
एकाद्वित्रिचतुःपंच पलैः क्रमेण कणादिभिः इत्यर्थः । द्वे च एकं च प्ररुढश्च । अष्टौ च पंच च एकं च तानि ॥ यवजो यवक्षारः । मरि
चमुषणं । अग्न्योरिः स्करणः । अरभ्रंश्यानकः । पथ्या हरीतकी । जीरं जीरकं । तानितयोः कर्मधारयः । तैः द्विपल एकपल षोडशा
पल अष्टपल पंचपलैकपलैः । क्रमेण यवजादिभिः । इत्यर्थः । पलस्त्वप्रस्तुतत्वात् द्विआदधयः श्राः दिद्विपलाद्विलसकाः ॥
द्विगुण८ कीदृशाः तद्वत्सूरणवटकश्च द्विगुडोऽग्न्योर्ग्निहान्याश्वोपंधमित्यर्थः ॥२०॥ पाहेकत्रिद्विजाते भजल्लमथकणाग्रंथिताजीसच
यानीश्च विश्वाभयाविडू ग्रहणिरसपयोमस्त्विरारिष्टपूषे ॥ पांडुश्रीः कासगुल्मग्रहणिमदगरश्वासशोफप्रतिस्याह
साग्वर्तिप्रमेहकज्वरवमिसगुडो हंतिपेतंसखंडः ॥२२॥ हंतिनाम्नापतिकः । त्रिजातादिमोदकः । त्रिजातं तकूपत्रैलायुग्मं नाग
केशरं ॥ जलं वालकं । ततू । अथानंतरं । कणा पिप्पली । ग्रंथिः पिप्पलीमूलं । ततः । तालीसं तालीसपत्रं । चव्याचविका । तीक्ष्णं

ग्रा॰ श्लो॰
१०

मरिचं।ततविश्वाशुंठी।अभयाहरीतकी।सापुनर्विड्ग्रहणीपुरीषरोधयुक्ते रोगिणी।विड्ग्रहरहितेनतुशुंठी द्वितिशुंठीहरीत
कोर्थंचसिद्धतविकल्पेमज्ञेयः।कीदृशानिनामानि॥पादेकत्रिः।पादभागद्विभागैकभागत्रिभागानि॥प्रथमः पंचमः।प्रत्येकंकर्ष
मात्रः।द्वितीयो द्विकः।पलद्वयमात्रः।एकः एकपलमात्रः।चतुर्थः त्रिपलमात्रः।विश्वाअभयावा।त्रिपलमात्रः।कैः पीतः।रसो
मांसरसः।पयः क्षीरं।मस्तुदधिमंडः।सुराअक्षसुरा।अरिष्टः संधानविशेषः।यूषः सिंबीधान्यकाथः।ते किं हंति।पांडुः
पांडुरोगः।अर्शांसिदुर्नाम।कासः कसनं।गुल्मः प्रसिद्धः।ग्रहणी प्रसिद्धा।मदगदो मदात्ययः।श्वासः श्वसनं।शोफः श्वयथुः।प्र
तिस्यापीनसः।हृत्पार्श्वार्तिः।हृदयशूलपार्श्वशूले।भस्मकोऽत्यग्निस्थाने।ज्वरो रोगपतिः।कृमीवांतिः।दूर्द्वंसं।नतुकीदृशः।द्विगु
डः द्विगुणेनगुडेनकृतः।सखंडः चतुर्गुणेनखंडेनबद्धः।खंडश्चाम्रपक्वः।उक्तंहि।मोदके तु द्विगुणितो गुडः खंडात्तु चतुर्गुणेति॥
सगुडस्तु कफवातजं पांड्वादि हंति।सखंडस्तु पैत्तं पित्तजं पांड्वादि हंति॥सगुडस्तु कफवातजं पांड्वादिकं हंति॥२२॥दीप्यग्रंथि
कृष्णोषणामरमिसिसिंध्वग्निवेल्लं समं वेल्लपर्याद्द्विशानागरांशाविजयांशाः पंचतुल्योगुडः॥विश्वाचीगरगधसीपुरस्तटी
प्रथ्यास्थिअंबाभिदाशोफामानिलपांडुत्वनिपुगुल्मश्लेष्मानिलसोसम्कः॥२३॥भवतिकः।दीप्यादिमोदकः॥औषधभव
ति।दीप्योऽजमोदा।ग्रंथिः पिप्पलीमूलं।कृष्णपिप्पली।ऊषणं मरिचं।अमरं देवदारुः।मिसिः शतपुष्पा।सिंधु सैंधवं।अ

१०

19.

ग्निश्चित्रकः।वेल्लंविडंगं।नक्रीदन्त्री।समंप्रत्येकमेकभागं।वेल्लद्वर्याद्वदसारकाद्य भागाः।नागराङ्कुठ्याः।अपिचकारा
द्वौ व भागाः॥विजयाहरीतकी तस्याअंशाः भागाः कतिपंच।गुडस्तस्य ः चूर्णसमः॥कु॥विश्वाची बाहुकंडरावातः।गरं
कृत्रिमविषं।गध्रसीसक्थिकंडरावातः।गुदंपायुः।कटीश्रोणी।पृष्ठंपृष्टवंशः।अस्थि हाडजं ध्रापिंडिका।गुदादीनां भिदा
विदारणमिव।शोफः श्वयथुः।आमानिलः।आमवातः।पांडुः पांडुरोगः।तानीयुगुलं तु निःशत्नो।श्लेष्मावृतासकः।अनि
लोवायुस्तं।कीदृशाः।सोल्मकः।उल्मोहकालोडितः॥२३॥नालीसबोधवृक्षाम्ल नरणाचविकाम्लाग्नि बिल्वं त्रिजातं म्र
ष्टं मोदस्तत्अंघ्रिः स्वरस्वहरः सोपीनसश्वासकासे॥२४॥भवतिकः।असोनाली साहि मोदकः।नालीसं नालीसपत्रं।
ओषधं त्रिकटुकं।वृक्षाम्लं तित्तिडीकं।नरणं जीरकं।चविकाचव्यं।अम्लाम्लवेतसः।अग्निश्चित्रकः।नत् कीदृशं बिल्वं प्रत्ये
कं पलप्रमाणं।त्रिजातं त्वक्पत्रेला।प्रक्षेकर्षत्रयं।प्रत्येकं कर्षतुलांघ्रिः।पंचविंशतिपलानि॥कीदृशाः तुलांघ्रिः गुडस्यायं
मोदः।कीदृशो मोदकः।स्वरोनादः।अरुचिरन्नाभिलाषः नो करोति।कोषधं।पीनसः प्रतिस्याय्श्वासः श्वसनं।कासः क
सनं।तत्र॥२५॥नागं चूकायः सितायोमलरसजपलैः स्त्रिह्लसमेकैकैः सक्षौद्रः पंक्तिशूलः श्वयथुजठरकृपीनसा
र्श्वोन्मथाङ्गो॥२६॥मोदकः।औषधं भवति।कैः कृतः।नागं चूकः सुदर्शनः।अयो लोहचूर्णं।सिताशर्करा।अयोमलो

गू॰ श्लो॰
११

लोहकिट्टं । रसजं रसांजनं । तेषां पलानि । तैः कतिभिः । त्रीणि चंद्रेन सप्तच एकं कंच एकं चते क्रमेण । कीदृशः । सक्षौद्रः । सौ
द्रेण मधुना च युक्तः । क्व । पंक्तिशूलं । परिणामशूलं । श्वयथुः शोफः । जठरमुदरं । रुक्शूलं । पीनसः प्रतिस्यायः । अर्शोंकुरो म
अश्म अश्मरी । पांडु पांडुरोगः । तत्र ॥२७॥ द्रोणप्रस्थे गुडूच्या विपच्य पुरत्रिफलाभ्यां च तावदर्धशेषं पूतं भूयो घनेस्मिन्क्षिप म
रिचकणावेल्लत्रुट्युन्नमाश्च ॥ शुक्त्यंशाः कुंभदंत्योः पिचुयुगममृतान्वेकैशोरकाख्यं शोफान् रुग्गुल्मकुष्ठोदरखुरुसना
त्याग्निपांडुप्रमेह ॥२८॥ विपच्य । क्वथय । को । प्रस्थे । द्वात्रिंशत्पलानि ॥ कस्याः गुडूच्याः । अमृतायाः । पुरो गुग्गुलुः । त
त्रिफला ताभ्यां च प्रस्थे प्रत्येकं च प्रस्थः । त्रिफलया मिलितायाः प्रस्थमात्रत्वात् एति इत्यनंतापांत्रास्युक्तानि पंचपला
नि । क्व द्रोणे । द्वादशोत्तरेषु पंचसु पलशतेषु द्विगुणं चतुर्द्वाई योरिति वचनात् कस्य । वारः उदकस्य । कथं अर्द्धशेषं द्रोणार्द्ध
वसिष्टं यदा भवति भूयः पुनः विपच्य ॥ कं अस्रुतं तत्क्वाथं कीदृशं पूतं वस्त्रगालितं क्षिप आवप । किं । मरीचं उषणं कणा
पिप्पली । वेल्लं विडंगं । शुंठी नागरं । उत्तमा त्रिफला । कीदृशाः शुक्त्यंशाः । प्रत्येकं कर्षमात्राः । त्रिकटुकद्रव्याणां पृथक्पाला
त्रिफलया मिलितया अर्धपलं । कुंभः त्रिवृत् । दंती निकुंभः । तयोः पिचुयुगं प्रत्येकं कर्षः । अमृता गुडूची तस्याः आम्र पल
क । अस्मिन् पुनः पक्वे क्वाथे । कीदृशे घनेसांद्रीभूते तैलहीभूते । अयं च कैशोरको नाम गुग्गुलवटकः ॥ औषधं भवति । क्व शोफः

११

श्वयथुः। अरुः अरूंषिका। गुल्मः प्रसिद्धः। कुष्ठं त्वग्दोषः। उदरं जठरं। खुडं वातरक्तं। कसनं कासः। अग्निर्वह्निर्मांद्यं
पांडुः पांडुरोगः। प्रमेहो मेहः। तत्र ॥२५॥ विडंगाह्वाह्निग्विभाक्ताद्विकिः जरणविषापंचकोलाजमोदामूर्वोग्राकौंतिभार्गीद्विजेंद्रकटु
कटुकाभ्यो वराद्विपुरस्त्रि ॥ सक्षौद्रो योगराजो ग्रहणि त्वगरा बीज पांडु अग्नि हृत्त्वग्रुङ्मेहव्रणार्शोऽनिलखुडकसनापस्मृतिश्वा
सशोषे ॥२६॥ औषधं भवति कः। योगराजगुग्गुलवटकः। कीदृशो वेत्याह द्विभिः श्लोकैः। विडंगं विडंगं। भल्लाकुस्तुंबरी। हिंगु रामठं॥
कुंभाह्वा गजपिप्पली। टेका पाठा। जरणं जीरकं। विषा अतिविषा। पंचकोलं। पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरमिति। अजमो
त्या मोगरा
दा वस्तमोदा। मूर्वा मधुरसा। उग्रा वचा। कौंतिः रेणुका। भार्गी द्विजा। इंद्रः इंद्रयवः। कटुः सर्षपः। कटुका तिक्ता। एभ्यो मिलितेभ्यो
वरा त्रिफला मिलिताद् द्विः द्विगुणा। पुरो गुग्गुलः। त्रिः त्रिगुणः। सक्षौद्रो मधुना बद्धः। ग्रहणी ग्रहणीरोगः। त्वचो वायुः। ज
राद्दुलं। बीजं शुक्रार्तवं। पांडुः पांडुत्वं। अग्निर्वह्निः। हृत् हृदयं। त्वक् चर्म। स्पर्शनेंद्रियं। तेषां रुग्रोगः। रुक्पूर्वा मेहः प्रमेहः। व्रणः
क्षतं। अर्शो दुर्नाम। अनिलो वातरोगः। खुडं वातरक्तं। कसनः कासः। अपस्मृतिरपस्मारः। श्वासः श्वसनं। शोषो राजयक्ष्मा। तत्र ॥२६
तुल्याभा द्विनराठी त्रिकंटकरजो द्वाभ्यां पुरो यं केऽप्यानेमधुरा रसोष्मक पयो यूषानुपानो जयेत् ॥ खांजं गध्रसिभंग विद्रु खुड हृत्
ग्यो निरोगी स्युरुं मज्जा स्नायु पदास्थि संधिकृद्देषः एषो हतो जानुनि ॥२७॥ औषधं भवति। कः। अयं वटकः कीदृशः। पुरो गुग्गुलः
कीदृशः तुल्या भारीत्यादि। तुल्यानि समानानि। आभारीति। आभारास्ते सार्द्धा। तथा नराठी कुबेरः। त्रिकंटको गोक्षुरकः। तेषां रजश्चूर्णं

शा॰श्लो॰
९२

तनुल्यं सममात्रं यस्य सः ॥ अर्द्धं अर्द्धमात्रं । आन्यं घृतं यस्य सः । तयोः कर्मधारयः । कफे श्लेष्मणि वर्द्धितः । वाते वायौ । मद्यं सुराः ।
सुरा अर्द्धं उ सुरा । रसो मांसरसः । उष्णम्क मुष्णोदकं । पयः क्षीरं । यूषः सिंबीधान्यक्वाथः । तानि अनुपानो नियस्य सः । मद्याद्यनुपानतरपी
तेः । जयेत् । खंजं पंगुत्वं । गृध्रसी सक्थिकंडरावातः । भंगः भग्नत्वं । विद्रव्ना स्त्रादिस्तनं । खुडं वातरक्तं । हृद्रुहृदयं । त्वक् स्पर्शनेंद्रियं । योनि
भंगं । हृदादीनां रोगाः तान् । चलं वायुं अस्थितं । मज्जा धातुविशेषः । स्नायुः स्नायवः । पदं चरणं । अस्थि हाडुः संधिस्तंधानं । कटि
श्रोणी । दोः बाहूः । पृष्ठवंसोधराः । द्वंद्वैकंतत्र । हनुः चिबुकं । जानुनिजंघोरू । संधिमर्मणितत्रस्थितं वायुं ॥ २७ ॥ स्वर्यपां खदिरानुले
रिमनुंडीप क्वाथदे आक्षिकं घृते क्वाथघने क्षिपागरूमरापत्तंगयष्टीजंतुं ॥ पुंड्रोशीरहिमांबुकूटफलवनुजोतोत्तमापत्रकं लज्जैले
पजट श्यामसगिरिमद्दो ध्रेनिश्रोअंजने ॥ २८ ॥ मंजिष्ठावकुलप्रियंगुखदिरन्यग्रोधरोहेरिमं कर्पूरात्कुटवल्कवंगसुमनः पत्रीफ
लैलाद्रुमे ॥ हंमाद्वकगपक्वसक्षतिगदानेषागुरीखादिरीतैलं चैरिममेभिदेन पिष्टे क्वाथौषधमत्ययात् ॥ २९ ॥ क्षिप आवपकिं
आगरूः योगकं । मरा धातकी । पतंगं कुचंदनं । यष्टी यष्टिमधु । जतु लाक्षा । पुंड्रं पौंडरीकं । उसीरं सेव्यं । हिमं चंदनं । अबु वालकं । कूट
फलं सोमवल्कलः । वनुर्जातं वनुर्जातकं । उत्तमा त्रिफला । पत्रकं पत्रकाष्ठं । लज्जा नमस्कारी । एलेयं एलवालुकं । जटा जटामांसी
अब्दो मुस्ता । यासो दुरालभा । गिरिमद्दो रिकं । द्वंद्वैकं तत्र । रोध्रे रोध्रद्वयं । निश्चोरुरिद्राद्वयं । अंजने सौवीररसांजने । मंजिष्ठा रक्तबकु । बो
मध्यगंधः । प्रियंगुः फलिनी । खदिरो गायत्री ॥ न्यग्रोधरोहोवटप्ररोहः । अरिमं अरिमेदः । श्वेतखदिरं उत्यर्थः । तत्र कोरकं आक्षिकं म

९२

से कं कर्षमात्रं । क अत्र अस्मिन् खदिरे रारिमेद क्वाथे कीदृशे बदे द्रोणावशेषे । किं कृत्वा पक्वा के । तुले पलशतद्वयं । कस्मात् खदिरात् । गा
यत्र्याः रिमतुलां अरिमेदत्वक्पलशतं । क स्तुर्ये द्रोणस्तुषके । कासांभ पाडदकस्य । कीदृशे पूतेवस्त्रगालिते क्वाथ घने ॥ क्वाथेन पुनः पाक
न घने सांद्रीभूते लेहीभूते । तत्र तस्मिन्नेव हिमे शीतीभूते कर्पूरात् । घनसारात् कुडवं पलचतुष्टयं । क्षिप लवंगं लवंगकलिका । सुमनः
पत्री फलेजातिपत्री जातिफले । ऊ लं कंकोलं । तेभ्यः कुडवं प्रत्येकं पलाः । एषा गुटी खादिरी । एषा खादिरी गुटिका नाम । हन्यात् नाश
येत् । कान् । वक्त्रं मुखं गलं नीतिवक्त्रगाः पंचसप्ततिगदाः । रोगा स्तान् । कथं पंचाधिकारः । सप्तसप्ततिगदास्तान् । प्रसंगोत्तैलमाह ॥
तैलं चेत्सादि । ये रिमनामतैलं । कैः एभिरेव खदिरादिगुटिकाद्रव्यैः । कथं । क्वाथे औषधे खदिरारिमेदे । नयोर्व्यत्यया मानविपर्यया
त् । शूरिमेदा तुलाद्वयं खदिरात् तुले नित्यत्ययः । तत्र गर्भारीनां कल्कः । कस्मात् षडुणं निष्क्वतैलं तस्माच्चतुर्गुणः । क्वाथः उक्तं हि । स्नेहे सि
ध्यति मुद्धां बुनिः क्वाथः स्वरसैकमात् ॥ कल्कस्य योजयेद्द्रव्यं चतुर्थं षष्ठमष्टममिति ॥ सिद्धे सीतले कर्पूरादि प्रक्षिपेत् ॥ २१ ॥ ५ ॥ कोलओ
षं डुछाजत्रिसुरभिकतुगाम्ल दुहव्यं द्विखंडं त्रिहव्यं शिद्दादशो कार्षचतुरतिवमीयश्म कासश्चेरासे ॥ २२ ॥ औषधं भेजुति । किं कोलंबद
रं । व्योषं त्रिकटुकं । इंदुः कर्पूरः । जाजाः भरपनालथ ॥ त्रिसुरभिकं त्रिजातकं । तुगान वंशीरी । अम्लडुत्तिलिडीकं । तत् कीदृशं । चूप
श्च हीन अंधिश्च द्वादशांश्च एकं च अशेन चतारश्च तानूंते केभागैर्मिलितमिस्यर्थः ॥ तत्र कोलस्य यद्वावीपि पञ्चानि । तथा ओष

ग्रा॰ श्रो॰
१३

स्य मिलितस्य द्वे पले : द्रोणः कर्षः । अजानां द्वादशाप्रपलानि स्युरिति । त्रिसुराभिकस्य मिलितस्यैकपलं । तुगाया अष्टौ । अम्लद्रोणः च
त्वारि : । द्विखंडं द्विगुणं सार्धषष्टिपलं खंडं शार्करायत्रनत् । द्विखंडं । द्विगुणं । हृद्यं हृद्रोगहरं । कं अतिवाशी अतिछर्दिः । यक्ष्मा राजय
क्ष्मा । कास्रः कन्नार्न । ज्वरसंतापः । अस्रं रक्तपित्तं । तत्र ॥२९॥ कोठार्शपांडुकंडुग्रहणिरुदारदशाहांतरघ्नं तिपथ्या विंशत्याद्रंतिकुंभाग्नि
गुडकृषपलाक्षाम्रमान्यक्षपिंडा : ॥ घ्नं तिनाशयति । कः दंतिनिकुंभः । कुंभेस्त्रिवृत् । अग्निश्चित्रकः । गुडप्रसिद्धः । कणा पिप्पली
तेषां पलं मुष्टिः अक्षः कर्षः । आम्रं पलं । मानी पलाष्टकं । अक्षः कर्षः । तेषां क्रममिलितानां पिंडो गुटिकाः । कीदृशाः । पथ्यानां हरी

५

तकीनां विंशत्या विशिष्टाः । विंशतिः पलानि तत्पलानि । उक्तं हि । संख्या पलानां त्रानत्रोपलात्स्यादिति । पथ्यादीनां चूर्णं गुडपा
केन बद्धा गुटिका कार्याः ॥ कति ॥ दशाहांतरा सर्वस्यौषधस्य दशमांशेनैकैका गुटिका दशाहांतराः दशाभिर्दशभिर्दिवसैः रंतरिताः
एकां भक्षयित्वा दशादिनानि विश्रम्य द्वितीया भक्षणीया तद्वत्तृतीयाद्याः । किं घ्नंति । कोठो मंडलं । अर्शोदुर्नाम । पांडुः पांडुरोगः । कं
डुः खर्जूः । ग्रहणी ग्रहणीदोषः । तत्र ॥२९॥ तुल्याः पथ्या द्वे वेल्ल त्रिकटु पुगत्व विकानंथिधान्याथ कुंभखेनाद्रंत्योष्टषट् त्रिसमम
धुवटकः स्तंभनोऽश्मांबुपानः ॥ पांडुर्नाः ॥ ग्रोफगुल्मज्वरजठरजरा न्याग्निमेहस्तयाक्षिरवकैग्रहभ्रमान्नाघ्नणकसनमहारुग्र
हण्यामवाते ॥३०॥ औषधं भवति । कः सममधुवटकः । क्षोद्र इव द्रो मोदकः । कः । सः पथ्यादिकृतः । पथ्याहरीतकी । अक्षैर्मुस्ता । वे

१३

25

द्वे विडंगं। त्रिकटुकं। त्रिकटु त्रिजातकं त्रिफलायाः। पथ्याधात्र्योरुक्तत्वात्। त्रिविकात्रयं। ग्रंथिः पिप्पलीमूलं। धात्री आमलकी। त
तुल्याः प्रत्येकमेकभागाः। कुंभस्त्रिवृत्। श्वेता शर्करा। दंती निकुंभः। ताः॥ अशेषत्रयस्त्रयस्य तान् भागान् मिलिताः। तेन पथ्यायाः
यहाकर्षः। तदा कुंभस्याष्टौ। सितायाः षट्। दंत्यास्त्रयः। कीदृशो वटकः। स्तंभनः। विरेचकं धीउ (?) इमां वुपानेयस्यस (?)॥ अचिंत्यप्रभावत्वात्
क। पांडुः पांडुरोगः। अर्शो दुर्नाम। शोफकः श्वयथुः। गुल्मः प्रसिद्धः। ज्वरसंतापः। जठरमुदरं। जरा वृद्धत्वं। अल्पाग्निर्वह्निमांद्यं। मेहः प्र
मेहः। क्षयो राजयक्ष्मा। अक्षि नेत्रं। त्वक्स्पर्शनेंद्रियं। तयोः रुक्रोगः। दाहो दह्यमानमिव। भ्रमश्चक्रारूढ इव। अश्मा अश्मरी। व्रणः
क्षतं। कसनं कासः। महारुक् तीव्रशूलं। ग्रहणी ग्रहणीदोषः। आमवातः आमवायुः। तत्र॥ ३०॥ श्री राजेश्च दिदारि त्रितिर रसार्द्रं (?)
श्रेकपात्रांजलि प्रसेऽसिध्यति पिष्टमिक्षुसलिलैः स्वर्जरविंदासलं॥ त्र्यसेपत् जीवनसार माधवेतुगायष्ट्यक्षमज्जोपलाछकं पं
चतुश्चतुर्दिवरणौ कनिंदादेकामुकं॥ ३१॥ तं चेद्धे [illegible] मधुधिक्कुडवं मुष्टिं चेजीरेषणात् पित्तास्रक्षययक्ष्मनीजवलरुक्षीसा
स्वरोगस्करी॥ ॥त्र्यक्षोन् क्षिपेत् किं जीवनो जीवनीयो गणः। स यथा। जीवतीकाकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च॥ ऋषभकजीवक
मधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥ चारुः प्रियालमज्जा। माधवं मधुकपुष्पं। तुगा तवक्षीरी। यष्टी यष्टीमधु। अक्षो बिभीतकः।
तस्य मज्जा। उपलशर्करा। कृष्णा पिप्पली। तत्कीदृशं पंचचत्वारिंशच्चत्वारिंशद्वे चरणश्च एकं च त्रिंशच्च एकं चतानि अ
म्रानि पलानि मानं यस्य तत्। तज्जीवंत्यादीनां द्रव्याणां प्रत्येकमर्द्धपलं। चारमज्जापाश्चत्वारि पलानि मधूकपुष्पस्य चत्वारिः। तुगा

विंशासधिकंशतंपलानि४

शा·श्लो·
२४

पादिपश्चाश्वरण :कर्ष :पलस्यचतुर्थांशः कर्षः। पलविशेषणत्वात्। अक्षमज्जायाः एकं पलं। शर्करायाश्चिंशत्पलानि। कृष्णायाः पिप्पल्याः पलमेकं। खर्जूराणां खर्जूरफलानां विंशत्यायुक्तं। पिष्टं कल्कीकृतं। के :इक्षुसलिले : इक्षुरसे :। कक्षीरं पयः। आज्यं घृतं। इक्षुः इक्षुरसः। इक्षुरसोऽत्रगुडः। विदारीभूकूष्मांडी। तित्तिरिः विष्किरः पक्षिविशेषः। इक्षादीनां रसः। तेषां अर्धं च अंशि श्रेष्ठ एकं कृतानि पाना णि आढका: अंजलिः कुडवः प्रस्थश्चतुः कुडवः। तत्रक्षीरस्य चतुःषष्टिपलानि। आज्यस्य द्वात्रिंशत्पलानि। इक्षुरसस्य अंशाविंशाश्वितं। विदारीकंदरसस्य अष्टो। तित्तिरी मांसरसस्य द्वात्रिंशत्। उक्तं हि। द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथाद्रवमिति। कीदृशो मतिसिध्यति॥ आसन्नपाके तथान्यत्रोत्। क्षि मधुद्धिकुडव। क्षौद्रस्य कुडवद्वयं। मुष्टिश्च पलं च कस्मात्। नीरोषणात्। अजाजीमरिचाभ्यां मिलिताभ्यां। कृतं तद्लेहे तस्मिन्नुसीरादि पाके। लेहत्वं प्राप्ते त्रिशत्रिंशत्रीतीभूते। सा लेहगुटिका भवेत्। कीदृशी। पित्तास्रकृ रक्तं पित्तं। क्षतमुररं। यक्ष्मा राजयक्ष्मा। बीजं शुक्रान्तं च लोपायुः। तयोः रुकू रोगः तानूहंति। स्वरो नादः। ओजो बलं तत्करोतीति॥ २१॥ रोध्राश्राप टुपुष्टिनुत्थ रसजन्योषमपोंड्रकृमिजित्तामैं दुजलैस्तानाजबुटु केश्वसुर्दं गन्यांजनं॥ २२॥ भवतिकिं रोध्रं बिल्वकः। अग्राप्रात्रिफला। पुडैसैंधवं। यष्टी यष्टीमधुः। तुत्थं मयूरग्रीवं। रसजं रसांजनं। व्योषं त्रिकूटकं। प्रपौंड्रं पुंडरीकं। कृमिजित्विडंगं। ताम्रं मृतशुल्बं। ऐंद्रजलं द्विमोदकं। तत्र एतत् ऐंद्रजलेनालोड्य रोध्रादीनि पिष्ट्वा गुटिकाः कार्या इत्यर्थः। कीदृशं चक्षुः नेत्रं दृक् दृष्टिमंडलं। अन्यानि कृष्णमंडलशुक्लमंडलसंधिवर्त्मानि। तेषां अंजनं अंजनप्रयोगे एतद्रोगहरं। के :। कल्कीकृतं। स्तनकं स्त्रीस्तनक्षीरं। आजकं बस्तमूत्रं। कटुकं पञ्चाशत्पु

पथ्ययोगात्

व्यरसः ।ते ःकूर्माष्टःप्रत्येकं संबध्यते तत्त्वात् पथ्यायोगं स्त्रीरादीनुल्लासयति ॥२२॥ इतिग्रालश्चोकांगुटिकाधिकारः ॥ ॥ स्विन्नाभ्रष्टा
ज्यमान्यो ःकुसुमफलतुःगंतुल्य खंडांनपत्का हृद्याम्रेव्यो षन्निजालाह्वचक्रजरणगजेः क्षौद्रमान्याऽवलेहः ॥ कासश्वासक्षतास्रक्षयवमे
थुतमतृट्ज्वरे स्वर्यवृष्यो बल्योवर्ण्यश्च मूढानलचलगुदजे स्वरणः पद्धं एवं ॥२३॥ औषधंभवति ।कः अवलेहः ।कीदृशः ।योजित
त्सप्याहारः ।कैः ।ओषन्निकटुकं ।त्रिजातंत्रिसुगंधिः ।अहम्रकाकुलुंबरी ।जरणंजीरकं ।गजंनागकेशरं ।तैः ।आवेद्दिपलिकेः तथाक्षौ
द्रस्पमधुनो मान्याकुडवद्वयेन सिद्धेसीतलेसति मधुप्रक्षेपः ॥उष्णसंयोगस्यमधुनो निषद्धत्वात् ॥उक्तं हि ।उष्णमुष्णार्तमुष्णेनयु
क्तंचोष्णेनिहंतितत् ॥ किंकृत्वाभ्रष्टासंतैव्य ।किंकुसुमफलंकूष्मांडंतस्यतुलांपलशतं ।कआर्म्पंघृतं ।तस्यमान्यो पत्का ॥ कीदृशं ।
स्विन्नांउत्कथितां ।तथापत्कालेहीकृत्य ।कीदृशीतुल्यखंडांशर्करातुल्ययुक्तां ।कः ।श्वासःश्वसनं ।कासःकसनं ।क्षतमुरक्षतं ।असं
रक्तपित्तं ।क्षयोराजयक्ष्मा ।वमथुःछर्दिः ।तमस्तिमिरं ।तृट्तृष्णा ।ज्वरस्तापः ।तत्र ।तथास्वर्यःस्वरप्रदः ।वृष्यःशुक्रदः ।बल्योब
लदः ।वर्ण्योवर्णप्रदः ।त्वग्बीजरहितानिकूष्मांडखंडानिपत्का कृष्यनिष्पीड्य किंचित्सूर्यातपेभर्जयेत् ।भ्रष्टातुल्यखंडानि
निष्पीडितरसेनपचेदिति ।पाकविधिः ॥२२॥ इतिकूष्मांडकविधिः ॥ ॥मूढानलचलगुदजेऔषधंभवति ॥मूढे स्वकार्य
मकुर्वाणो अनलश्चलो अग्निर्यामूढो यत्रास्मिनगुदजे अर्शासितत्रायेः स्वकार्यमाहारपाकः ।वायोर्मलप्रवर्त्तनं ।इतिस्वरणपाकः
॥२३

ग्रा. श्लो.
१५

ग्रं स्वाह्वा दशमूलपुष्कर ब्राह्मी यासः स्वगुप्ता बला अपामार्गेभकणामृतौषधचक्रीग्रंथ्यग्नि भांगी रसाः ॥ छ्यामाः पथ्याशतं यवाढकमपां प
चाढकं शायवस्वेदात्साध्य मिमाः श्रिवाः स्वरसो गोडीतुला अंजलिः ॥ ३४ ॥ कृष्णातैलघृतात्पुनः कुडविकक्षौद्रेत्यगस्त्याभयाकासा
र्शोग्रहणीक्षयज्वरजराश्वासप्रतिश्यायघ्नी ॥ औषधं भवति ॥ क । अगस्त्याभया अगस्त्यहरीतकीनामावलेहः । इति एवं प्रकारार्थः । द्रांखा
ह्वाशंखपुष्पी । दशमूलं महद्बृहत्पंचमूलद्वयं । तद्यथा । बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिंटुकैर्महत् ॥ ह्रस्वं बृहत्यंशुमतिद्वयं गोक्षुरकैः स्मृ
तं ॥ पुष्कर पुष्करमूलं । ब्राह्मी कच्चूरः । यासो दुरालभा । स्वगुप्ता कपिकच्छु । बला वाट्यालकः । अपामार्गः अघाडकः । इभकणा गजपिप्प
ली । अमृता गुडूची । औषधं शुंठी । चक्री पाठा । ग्रंथिः पिप्पलीमूलं । अग्निश्चित्रकः । भांगी द्विजा । रसा रास्ना । ताः । छ्यामाः । प्रत्येकं द्वि
पलमिलिताः । पथ्याशतं हरीतकीशतं ॥ यवाढकं यवानां पात्रं अपां तोयस्य पंचाढकं । पंच पात्रकमित्यर्थः ॥ एतत्सर्वं पाच्यं क्वाथ्यं
आ यवस्वेदात् यवस्वेदपर्यंतं । ततः पुनः पाच्या । किं इमाः श्रिवाः । अत्र क्वाथे श्रिताः हरीतक्यः । स्वरसः । अयमेव वस्त्रपूतं
क्वाथः । गोडी तुला गुडस्य पलशतं ॥ कृष्णा पिप्पली । तैलं तिलस्नेहः । घृतं सर्पिः । तस्मात्प्रत्येकं अंजलिं कुडवद्वयं प्रत्येकं कुडवः । याव
द्वै लेहत्वं तावत्पुनः पाकः । कीदृशी कुडविकं पलैश्चतुष्कप्रमाणं क्षौद्रं मधुः । यत्र कौषधं । कासः कसनं । अर्शो दुर्नाम । ग्रहणी ग्र
हणीदोषः । क्षयो राजयक्ष्मा । ज्वरस्तापः । जरा वृद्धत्वं । श्वासः श्वसनं । प्रतिश्यायः पीनसः । अरुचिररोचकः । एषां हंत्रीं । तत्र ॥ ३७ ॥

१५

29

दीप्यायोरुघनात्रिजातजरणाधान्येगुडार्द्धतुलापाकः पीनसशोषशूलकसनार्शोयक्ष्मगुल्मज्वरे ॥३५॥ औषधंभवतिकः । दीप्या
यावलेहः ॥ तुलापलशतं तस्याः पाकोलेहोभावेः । कस्मात्गुडः प्रसिद्धः । आर्द्र माईकं । तस्मात्तत्रगुडस्यार्द्धतुला । आर्द्रकरसस्यम
र्द्धतुला । के: दीप्योजमोदा । अयो लोहचूर्णः । अश्मुस्ता । धनोवृक्षसंबरी । त्रिजातंत्रिसुगंधिः । जरणंजीरकं । एतेषांअष्टौमन्त्रैःप्रत्येकम
र्द्धपलप्रमाणेः । कं । पीनसः प्रतिस्यायः । शोषः श्वयथुः । शूलं कोष्ठव्यथा । कसनं कासः । अर्शो दुर्नाम । यक्ष्मा राजयक्ष्मा । गुल्मः प्रसि
द्धः । ज्वरस्तापः । तत्र ॥३५॥ द्विद्रोणे पांदशाजरतुलांतुल्यभागीपचेत्तसारं भूयोभयगुडशतेन्यस्यभागीशिवासा ॥ मेकाशाम्
त्रिकटुकतुल्यांतमध्वग्निनालं हिक्काश्वासकसनकसनेकाहिकापीनसघ्नी ॥३६॥ पचेत्काथयेत ॥ कांटकारिका: दशमूलं ।
तस्यतुल्यांपलशतं । कीदृशीतुल्यानूतनपलिकाभागीं द्विआयत्रतां । कद्विद्रोणेकुंभद्वये । कासां अपोउदकस्य भूयः पुनः पचेत किं
ततपादं तमेवचतुर्थांशावशेषं वस्त्रपूतं काथ्यं । किं कृत्वा न्यस्यनिक्षिप्य । के । अभयाहरीतकी गुडः प्रसिद्धः तयोपलशतेतत्र हे
रीतक्याः पलशतं । गुडस्यच पलशतं । भागीं शिवानामावलेहः । कीदृशी त्रीणिच एकंच अक्षोत्तानि आम्लानि पलानि एषांतो
नित्रिकटुकं चोषकंच तुल्यांतं प्रसिद्धः मधुक्षौद्रं तयोः कूर्मभाग्यः तैरन्विता युक्ता । हिक्काहिध्मा । शोषो राजयक्ष्मा । श्वसनंथा
सः । कसनंकासः । एकाहिकः । तृतीयकोज्वरः । आपीनसोनासारोगः । तान्हंति । अलंपर्याप्तं नत्रिवृत्तिसमर्थेस्यर्थः ॥३६

भा॰श्लो॰
१६

कं सेपांदशमूलजेगुडतुलापथ्याशतंपाचितंकर्षांशास्त्रिकटुत्रिजातयवजंप्रस्थार्द्धमध्वान्वितं ॥ शोफामानिलगुल्ममेहकृमिनुतास्वा
सारुचिकास्वासश्चोवैवर्ण्यज्वरशुक्रमूत्रगुदरुक्प्लीहादिकं साभया ॥ ३७ ॥ औषधं भवति । किं कंसाभयाकंसहरीतकीनामावलेहः ।
गुडतुलाच पथ्याशतंचतत्कीदृशंपाचितं लेहीकृतं । क्व । अपांकंसेऽउदकपात्रे । कीदृशे दशमूलजे दशमूलक्वाथेनोद्भवे । पादशेषक्वाथे द्रो
णेकांसो भवति ॥ इतिजलद्रोणो लभ्यते । ननु शब्दश्रुतिमूलस्यतुला । उक्तंहि । तुलाक्वाथे जलद्रोणो द्रोणेइत्यनुक्तमत्रेति । कर्षोऽक्षः
अंशोभागोयेषांते त्रिकटुकंमोषं । त्रिजातं त्रिसुगंधि । यवजो यवक्षारः ॥ तैः तत्रकर्मधारयः । प्रस्थार्द्धं कुडवं । मधुक्षौद्रं तेनान्वि
तं युक्तं । वक्ष्ये शोफः श्वयथुः । आमानिलः आमवायुः । गुल्मः प्रसिद्धः । मेहः प्रमेहः । कृमयः कार्श्यं । श्वासः श्वसनं । अम्ला
म्लपित्तं । असृक् रक्तपित्तं । अरुचिररोचकं । वैवर्ण्यं विकृतोवर्णः । ज्वरस्तापः । शुक्रं रेतः । मूत्रं प्रस्रावः । गुदं पायुः । शुक्रादीनां रुक्
रोगः । प्लीहाप्लीहोदरं तंत्र । ननु इति एवंविधाकंसाभयाकंसहरीतकीनामावलेहः ॥ ३७ ॥ वासावारिद्वितुलासिद्धतान्द्रभयापा
त्रपाकोमानीभुक्तंसंजलपिचुयुतः क्षौद्रकृष्णातुगाभ्यः ॥ भातुर्जातादितित्रपक्षेशावाहन्तिसागुल्महृद्रुक्कासश्वासक्षयजर
न्त्रद्धिदृष्टीपीनसासृक् ॥ ३८ ॥ वासारिद्वितुलं ॥ आटरूषरसंतुलाद्वयं । सिद्धताद्रीभार्द्रीरायाः एकातुला । अभयापात्रं हरीतकी रू
पार्टकं । एषांपाकोलेहीकरणं ॥ क्षौद्रात्तुमान्याप्रस्थार्द्धेन । कृष्णायाः शुक्तापलार्द्धेन । तुगायाः अंजलिनाकुडवेन न तुत्रा

१६

31

नासलेन प्रत्येकं कर्षेण युतः ॥ इत्येषा दश त्रिंशा वासा हरीतकी नाम ॥ सा गुल्मादीन् हंति । हृद्ग्रहं हृद्रोगः । कासः कसनं । श्वासः
श्वसनं । क्षयो राजयक्ष्मा । जठरमुदरं । नष्ट त स्मरः । विद्रधि हृदरे ग्रंथिविशेषः । पीनसः प्रतिश्यायः । असृग्रक्तपित्तं । द्वंद्वे इत्येतत् ॥
३८ ॥ पत्को पंचतुला गुडात्पलत्रिंशिच्छिन्नोदकाद्रोणभसा पथ्याः पात्रवती कृता त्रिंशि त्रिंशा वा जोषा च तुर्जातकात् ॥ क्षौद्रद्व
त्रिपलं जलिह्यात् कुडवैः क्षाराद्वयुक्ता युता त्रयो कार्षाः क्षयकुष्ठपीनसकृमिश्वासांत्रगुल्मे प्रमिहन् ॥ ३८ ॥ गुडस्य तुला । आमलकर
सस्य तुला । त्रिंशद्विल्वविद्वंषः तद्रसस्य तुला । छिन्नागुडूचिनद्रसस्य तुला । दशांत्रिः दशमूलं । तद्रसस्य तुला । एवं पंचतुलाः । पथ्याः
पात्रवती । हरीतकी चूर्णाष्टपुका । पश्चादवलेही कृतसेकेनासपादिता ॥ त्रिंशद्विंशत्रिंशा वा लिखित हरीतकीनामावलेहः ॥ जोषा त्रिकटु
कात् पलत्रयेच तुर्जातकोद्वजत्रिना पलं च पुनुषयेन ॥ क्षौद्रद्वकुडवद्वयेन मज्जाष्टकेन सार्धात् यत्र क्षारात् कुनयापलार्धेन युक्ता ॥ द्रो
का द्विगुणिता ॥ अंयं आंत्रवृद्धिः । अग्निं करोति ॥ ३९ ॥ द्रोणे पांपत्रपंचविंशति त्रिंशांदस्सग्नतोद्धृतु जांनश्रस्तु संन्निधं तुलां पि
कगुडं कुंभो नालिकं षट् पिचुः ॥ जोषा तैलपले पुनर्द्विपलिकक्षौद्रेति दंती त्रिवालकूष्पांडु दरव्रोण फलं दद्रुहणिरुक्कुष्ठगुल्मक्षयार्शोज्वरे
४० ॥ जपांद्रोणेजचद्रोणेकुंभे षट् पंचाशत्राद् अधिकपलं रात्रद्वये पंचविंशतित्रिशाः पंचविंशति हरीतकी । एवं दंस्सम्मृतोद्धृतु ज
दंती चित्रका प्रत्येकं पंचविंशत्यसंख्यानि ॥ तस्य रसेन त्वकाम्ल प्रस्थाद्वावश्रोषपुनः पच । सक्षिप्तं कथित हरीतकी युक्तां तुलां पि

ग्रं०श्लो० १७

कगुडं पंचविंशत्या गुडपलैर्युक्तं। कुंभांजलिं तत्र कुडवं कुडवेन पलचतुष्टयेन युक्तं॥ ओषधान्यष्ट पिचुः प्रत्येकं अर्द्ध पलं। तैलपलेन तैल
स्य पलद्वये इति एवं पुनः पाकान्ते क्षीभूताद्रं तीक्ष्णाम्लम। द्विपलिका शोधेन समानमाक्षिकेन कथिता। लगादि शुद्धिना॥ त्व
क्कुष्ठं। पांडुरुक् पांडुरोगः उदररुक् वातोदरादि शोफरुक्। श्वयथुः हृद्रुक् हृद्रोगः। ग्रहणी ग्रहणी रोगः। एषा गुल्मादिषु त्वा
ना॥४०॥ पथ्या व्याघ्र्योः पलशतयुगं वारिकुंभे पुनस्तत् पात्रे पथ्या गुडशतमिथ पंचार्द्ध पद् षट् चतुर्भिः। क्षारक्षौद्र त्रिकटुकप
तुर्जातविल्वैः समेता व्याघ्रीपथ्या जयति कसनश्वासशोषमतिस्या॥४१॥ पथ्या व्याघ्र्योः शतयुगं हरीतकीनां शतं व्याघ्री
मूलानां पलशतं। वारिकुंभे जलद्रोणे। षट्पंचाशदधिकपलशतद्वयेपत्। तत्पात्रं आढकं चतुः षष्टिपलमानं शेषेत। काथपुना
क्थिन पथ्याशतं गुडस्य पलशतं पुनः पचेत् व्याघ्रीपथ्याक्षारस्यार्द्धपलेन। क्षौद्रस्य षड्भिः पलैः त्रिकटुकस्य षड्भिः पलैः
चतुर्जातस्य चतुर्भिर्विल्वैः पलैः समेता पुत्रकाकसनादीन् जयति॥४१॥ क्वाथ्या व्याघ्री पिचुजले द्रोहे पुनरिदं पात्रं घृतं शर्करा क
द्राक्षा ग्रंथ्यमृताग्नि यासरसना वोषा श्रृंगी द्विजा॥ मत्स्यांड्याः पलविंशती मधुतुगा सूक्ष्माग्नि मान्यं निलोत्तै हो हृद्रुग्गु
ल्मद्विध्मकसनश्वासार्शसां नाशनः॥४२॥ व्याघ्रीतु वा कंटकार्याः पलशतं। अंबुहे जलघटे आढकचतुष्कं॥ काथ्या रदंपा
आढकावशेषो वोषं काथः। प्रास्थिकं घृतं मत्स्यांड्या द्राक्षा प्रत्येकं द्विकर्षिकाः। ग्रंथिः पिप्पलीमूलं। अमृता गुडूची। अग्नि

श्विवक ः। यासो दुराल्भा। रसना रास्ना। बोबं त्रिकटुकं। अष्टोमुस्ता। शृंगी कर्कटश्रृंगी। द्विजा भांर्ङी मत्स्यंडाः शर्करायाः पलविं
शति ः चत्वारिंशत्पलानि। एतत्सर्वं पुनः काथं अयं लेहः। मधुनो मान्या। तुगायाः मान्या। सूक्ष्मायाः मान्या अन्वितो युक्तः हृद
द्दादीनां नाशनः॥ ७२॥ पक्त्वाद्रौ कुरजातुलांजलघटेष्टांशे पुनः पालिके ः पाठाग्नाल्मलिधातकीघनविषालज्जामबिल्वैः स
ह॥ तद्विन्न्यात् कुटजाष्टकं जलगवाजक्षीर मंडानुपोनीसारं ग्रहणी मसृ ज्वर मस्र क्षिप्र ताश्च गदोर्जयेत्॥ ७३॥ आर्द्रान्त कुटजा
त्। आर्द्रया ः कुटजत्वचः तुलांपलशतं। जलघटे जलद्रोणे पक्त्वा तं काथमष्टभागावशेषितं द्वात्रिंशत्पलानि गालितं पुनः प
क्त्वा। पाठा चकी। शाल्मली मोचरसः। धातकी धातकी पुष्पं। घनो मुस्ता। विषा अतिविषा। लज्जा नमस्कारी। आमबिल्वं बा
लबिल्वं। एभिः पालिकैः। प्रत्येकं पलप्रमाणैः। सहतन्न् कुटजाष्टकं नामावलेह लिहात्॥ जल मुदकं। क्षगोक्षीरं। गोपयः।
अजाक्षीरं। अजापयः। मंडः शालिभक्तनिश्रावः। एतेषामन्यतमं मनदनु पिबेत्। हृद मती सारादीन् जयति। असृग्दरं प्रदरं अ
स्र कृपित्तं रक्तपित्तं। असृग्गन्नरोरिक्तार्शः॥ ७४॥ गायत्री रिमरोध्रपुंड्रसुमनाजंबूसमंगायवक्षे थायाधिप चंपक्वान्यतमं नेत्र
णे तु शर्मद्धं पयेन्॥ नसारं पलिके ः पुनः सखदिरे ः निंबरार्वी रिमे भूयः पार्श्वरो गैरिकं मधुसिताम् अंत त्सपास्यामये॥ ७५
गायत्री खदिरः। इरिमो हिमारः। रोध्रः तिल्वकः। पुंड्रं प्रपोडरीकं। सुमना जाती। जंबू प्रसिद्धः। समंगा नमस्कारी। वृषः वासा।

त्रीभूते पंचभिः पात्रमस्थि द्विवापुतं पमकतो द्विः षट्पले भिर्जितं ॥४६॥ सम्येतार्द्ध तुल्यं पचेन्मधुतुगार्क्षमच्च तुर्ज्जातपट्टि
द्विग्धेकपलान्विताश्चवनकप्राशो जरामल्कजित् ॥ कासश्वासक्षतउरःक्षयज्वरतमोहन्मत्रजिकान्तिजित ॥४७॥ द्राक्षा गोस्तनी । एला
त्रुटिः । अश्वमुस्ता । रक्तांघ्रिरक्तामूलं । जीवनो जीवंत्यादि द्राक्षः । वलावाल्या । ऋक्षः । श्रृंगी कर्कटशृंगी । अश्वगंधा नाम मर्कटी । अयो । मेद
कृष्णा पिप्पली । पथ्या हरीतकी । काकनसा काकतुंडी । अंबुपद्मं । पुष्करं पुष्करमूलं । छिन्ना गुडूची । विदारी भू कूष्मांडी । वृषो अट
रूषकः । वर्षाभू पुनर्नवा । हिमं चंदनं । एतत्सर्वमाम्रिकं । प्रत्येकं पलप्रमाणं । जलं घटे द्रोणे । छिन्ना गडूची । धात्री शते पंचभिः
सह क्वाथेन पादावशेषं तैरेवामलकैरस्थिरहितैर्गलितैर्योजितं । पमकतो घृतं तैलाद्विः षट्पले भर्जितं तं तलितं
सम्येतार्द्धतुल्यं । शर्करायाः पंचाशत्सहितं । पुनः पचेत् पुनः मधुनः षड्भिः पलैस्तुगाक्षीर्याभ्यां चतुर्भिः स्त्यर्थः । कृष्णायाश्चा
भ्यां चतुर्भिरित्यर्थः । कृष्णायाश्चाभ्यां चतुर्जातस्यैकेनअन्वितेन । एवं च्यवनप्राशो नामावलेहः । जरामल्कं जयेत् ॥४८॥
सक्षौद्रा क्षतजाता जमत्र वातजकासो कफश्वासहा ॥ ॥अक्षशते विभीतककृते । अजामूत्रपक्वानां शतं नाभ्या जातो
अवलेहः सक्षौद्रो मधुयुतः । कासउत्कफश्वासं च हंति ॥ ॥जीरा द्वा मिश्रि मेथि रीप्य हपुषा षड्क द्विविश्वं पथक्वं

मू०श्लो०
१२

दासीतकरीप्यवेल्लबदरश्यामाभयानागजं ॥ वेल्लंक्षीरगुडाज्यभाजनतुलार्द्धैः प्रस्थपक्वं चतुःकं सेव्योषधसूक्ष्मजीर
मवल्गार्त्तीः पंचजीरो जयेत् ॥४८॥ जीरं जीरकं । अध्नाकुस्तुंबरी ॥ मिश्री शतपुष्पा । मेथी मेथिका । दीप्या अजमोदा । हपु
षा विपुषा । अकिंचं षट्शुंठीरहितं षट्कटुकं । पृथु बीष्पिकं । वंहां कामवृक्षः । आसीतकोसनपर्णी । दीप्योपवानी । वेल्लं
विडंगं । बदरं कोलं । श्यामा प्रियंगु । अभया हरीतकी । नागजं सिंदूरं । एतत् वेल्लं । प्रत्येकपलप्रमाणं । क्षीरस्य भाजनमा
ढकं । गुडस्य तुलार्द्धं । पंचाशत्पलानि । आज्यस्य प्रस्थः एभिः पक्वं कं सेव्यनुक्तं । सेव्यकं । ओषधं शुंठी । सूक्ष्मजीरकं । कालजीर
कं । एभिः श्चतुर्गुणैः प्रत्येकं चतुःपलप्रमाणैर्युक्तं । इत्येषपंचजीरो नामावलेहः । अबलानां स्त्रीरोगान् दुःप्रसूत्यादि
निमिनान् जयेत् ॥४८॥ इत्यवलेहाधिकारस्तृतीयः ॥३॥ श्रीरेणुकांबार्पणमस्तु ॥

१२

पंजी २

शा॰ म॰ टी॰
२०

रा। स्नारसना। सारोदाडिमसारः। कटुपर्णपट्ट कुटुकं। त्रिजवणं सैंधवसौवर्चलविडानि। क्षारो यवक्षारः। द्विधात्री अमलकी द्वयं। द्विधा अमलकी भूम्यामलकी च। चकी पाठा। भांगी हिंगा। यासो दुरालभा। बलाबाला। आम्लक अम्लो म्लवेतसः। विडंगे विडंग। बृहती सिंही। द्राक्षा गोस्तनी। अभया हरीतकी। पौष्करं पुष्करमूलं। दीप्या अजमोदा। उग्रा वचा। अशोमुस्ता। सुरं देवदारुः। रूपं मसिहा। शृंगी कर्कटशृंगी। शाडिका कर्चूरः। वृश्वीव पुनर्नवा द्वयं। गोक्षुरः स्वदंष्ट्रा। एभिः कल्कीकृतैः। व्याघ्रभसार्केदकाति कोथेन घृतमाज्यं हिध्मा हिधुक्रितं। हनस्वरः। स्वरसादः। हताग्निः अग्निमांद्यं॥ ५१॥ गोप्योपयैवो निर्गुरु कृन्तन हिमबृहती सारतालो सदंती श्रेष्ठैंद्री पंभद्रे जोसल सुर विकसौ जेयने हने भकौसाः॥ स्त्रीदीप्यादशः जाती मुकुलमिति श्लेषेन कल्याणकाज्यं कटुमूर्च्छाश्रपाडुज्वरगर कासनो मादश्रोषेषु पुत्र्ये॥ ५२॥ गोप्यो सारिवाद्वयं। पलेयी शालिपर्णीद्वयं। निर्गुह हरिद्राद्वयं। कुकुष्ठं। नतं तगरं। हिमं चंदनं। बृहती सिंही। सारोदाडिमसारः। तालीसं तालीसपत्रं। दंती निकुंभः। श्रेष्ठा त्रिफला। ऐंद्री इंद्रवारुणी। पद्मकं पद्मकः। एलातरिः। उसलूंनी जोसलं। सुरं देवदारुः। विकसा मंजिष्ठा। एलेयं एलवालुकं। वेल्लं विडंग। कुंभं नागकेशरं। कौंती रेणुका। स्त्री प्रियंगुः। दीप्या अजमोदा। उग्रा वचा। अशोमुस्ता। जाती मुकुलं जाती कलिका। इतिदशः। पदिसमासेन मकल्केन श्रुतं माज्यं। कल्याणकं नाम। कंडुगरदिषुहितं पुत्रदं च॥ ५३॥ मंजिष्ठा कुष्ठकौंती मधुकनतसितोयाजमोदाश्वगंधा मेदे पद्माकदंती वृषभपरिवराजीवकोदारुवीरे॥ मात्रो दासा हिंगुसलौह मकदुकाल श्मपोला निशोतैः सिद्ध सीरे फलाज्यं दिशु युवसुनतो भतगुक्लानवार्त्ते॥ ५४॥ मंजिष्ठा रक्तयष्टी

२०

कुष्टंपालकं। कौंती रेणुका। मधुकं यष्टिमधुकं। नतं तगरं। त्रिमाग्नार्कूरा। उग्रा वचा। अजमोदा दीप्यकं। अश्वगंधा वाजिगंधा। मेदे मेदाम
हामेदा। पद्मकः पद्मकाष्टं। दंती निकुंभः। ग्रेपभः प्रसिद्धः। वरी शतावरी। दुंढुकं। वरा त्रिफला। जीरकः प्रसिद्धः। दारुः देवदारुः। ह्रीबेका
कोदीच्यं। माद्वीका सुद्रानुबहली। द्राक्षा गोस्तनी। अब्दो मुस्ता। हिंगु रामठं। उत्पलं नीलोत्पलं। हिमं चंदनं। कटुका तिक्ता। लक्ष्मणा पुत्रजन
नी। एडोलतरिः। निशा हरिद्राद्वयं। नैः कल्कीकृतैः क्षीरे सिद्धं सततं फलाअंजना मघृतं। भूतार्त्ते त्रिशेरा। मुक्ताते पूतिआर्त्तवानां यां मुबतोक्षितं
५३॥ ससाकारद्वामूलपोष्करवराभांर्गीद्दनी। स्योनिशोमूर्वाबाल्यवासमफलत्रिकभरुणा तिक्तागर्भास्त्रजेलै॥ मूर्वाकुंभकिरातपोष्करवंडी
भूतीकर्दसोनिशोगोप्योरोहिषयासवेदन्नमरुयंसुधागजाह्वाद्विजाः॥ तिक्ताओषमदपिप्पलीलिनिचुलास्तेपंचगव्यफलेन पांडुरोगज्वर
रोगे फ गुल्मज्वरापस्मारकासक्षये॥ ५४॥ ससाकाससप्तपर्णाः। इन्द्रामलंप्रसिद्धं। पोष्करं पुष्करमूलं। वरा त्रिफला। भांर्गी द्विजा। दूदु
कुटजः। नीलीका नांजनी। निशोहरिद्राद्वयं। मुर्वा मधुश्रवा। अपामार्गः। यवासो दुरालभा। फल्गुः काकोदुंबरिका। इभकृष्णा गज
पिप्पली। तिक्ता कटुकी। आरग्वधः शम्याकः। तज्जले तपांजले। ससाकाहीनां क्वाथे। मूर्वा मधुरसा। कुंभस्त्रिवृत्। किराततो भूनिंबः। पो
ष्करं पोष्करमूलं। रक्तीपाठा। भ तिक्तं भूतृणं। दंती निकुंभः। निशोहरिद्राद्वयं। गोप्योसारिवाद्वयं। रोहि षंकटनपो। यासो दुरालभा। वे
ल्लं विडंगं। मरुयंती यूथिका। उग्रा वचा। गजाह्वा गजपिप्पली। हिंआ भार्गी। तिक्ता कटुका। ओषं त्रिकटुकं। मुंडेरी फटकरी। अग्निमि
भार्ङी इति लोके प्रसिद्धा
ग्रहः। नीलीकालांजनी। निचुलो वंजुलः। नैः मूर्वादिभिः कल्कीकृतैः पंचगव्यं गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रघृतानि। तत्र। घृतस्पर्शे

शा॰श्लो॰
२१

त्वादेकभागः। इतरेषां क्वाथ्यादीनां द्वित्वात्पंच भागाः। उक्तं हि। पृथक्स्नेहसमं दद्यात् पंचप्रभृति केवलं द्रवं स्वनात्॥ एतत्संवर्गमं नाम
घृतं। पांडुरोगादिषु हितं॥ ९४॥ धात्रीतोयशुधापयोंजलिपले सिंधवद्रोणं तत्र तत्कपित्थद्विपले जले जठरेण बिंदाज्यमानी पंच
९५॥ धात्रीतोयं आमलकीक्वाथः। तस्यांजलिः पलचतुष्टयं। सुधापयः स्नुहिक्षीरं पलं। सिंधु सैंधवं। तस्याद्रोणः। गद्याण

रंजनकः

द्वं। तत्र तत्कुंभः। कपित्थत्रः कपित्थः। तयोर्मिलितयोः द्विपलं प्रत्येकं पलं। जलं मुद्गं तच्चतुर्गुणं। भाज्याच्चतुर्गुणं जलमित्यावृत्॥
एषु सर्वेषु मध्ये बिंदाज्यमानी पंच बिंदु घृतं तस्य अष्टपलं पेयं॥ जठरेण वातोदरादि रोगिणं तच्च रोगनिवृत्यर्थं॥ बिंदुघृतमिस्य
वनाम॥ ९५॥ जातीनिंबपटोलपत्रकटुकातुत्थद्विपीतारुणागोपीसिक्थककरंजबीजमधुकोशीरान्नमुष्टेव्रणे॥ जातीमालती
निंबः पिचुमंदः। पटोलः कुलकं। एषां पत्राणि। जातमोदिपटोलादीनां पत्राणि। तेषां रसः। तेषु कटुकादिकं। तुत्थं मयूरग्रीव
द्विपीते हरिद्राद्वयं। अरुणा मंजिष्ठा। गोपी सारिवा। सिक्थं मधूच्छिष्टं। करंजबीजं प्रसिद्धं। मधुकं यष्टीमधु। उशीरं सेव्यं। कल्की
कृत्यं सिद्धमाज्यं। उग्रे दारुणे व्रणे हितं॥ ९६॥ कृच्छ्रमूत्रोग्रहणीकफानिलगुदरोगोपशमघृतं चांगेरीरसदधि पंचकटुद्वीप्या
श्वारकीश्वोक्षुरैः॥ ९७॥ चांगेरी चुक्रिका। दधि प्रसिद्धं। पंचकटु पंचकोलं। दीप्या अजमोदा। अश्वा कुस्तुंबरी। रकी पाठा। श्वोद्वि
ष्ट्रं। क्षुरो गोक्षुरः। एभिः कल्कीकृतैः चांगेरीस्वरसे दधि च मिलिते घृताद्दष्टगुणे सिद्धं घृतं। कृच्छ्रादिषु हितं। कृच्छ्रे मूत्रकृ

गुदार्त्तिगुल्मशूलं ॥ ९६ ॥ रुक्श्रीवोवोदंतीसुरवरुणकपित्थाभयाग्निमरुस्नुक्मूलपूतीद्रवांशोषधसरिचरुत्र्यांग्रेपथ्यकुलत्थकु
लित्थान् ॥ सरुतः कोलायवान्वाष्टगुणाम्भसैतेअंघ्रिगेरोहिषाघ्राभार्गीचअशीरुक्शोषधनिचुलवरार्वेष्टुकेपिचुकुष्टे ॥ ९८ ॥ प्र
स्थाधान्वंतराम्नाघृयखुडवमधून्माज्गुल्मांत्रपांडोमेहार्शः कुष्ठशोफोदरगरपिटिकाविद्रधिश्वासकासे ॥ ॥ रुक्श्रीवोपुनर्न
वाहूमं । वोटोकुलं । अल्लतुषावाधारोभेरिजिघ्नासमु । इतिविरुधः । सुरं देवदारुः । वरुणकपित्थौ प्रसिद्धौ । अभयाहरीतकी । अ
ग्रीष्टकाश्न चित्रकः । अरुष्कमारुतकः । स्नुक्स्नुहि । मूलेपिप्पलीमूलं । पोष्करमूलं । पूतीकरंजद्वयं । द्रवांतीचित्रकमूली । ओ
षधंशुंठी । मरीचरूरः । ततस्त्रिचवादिकं । पथ्यकुलत्थायं । प्रसेकं ह्वापालिकं । कुलत्थकोलजवेभ्यः प्रत्येकंप्रस्थः । अत्रअग्नि
त्रष्टगुणेनजलेनपत्तेत । अंघ्रिगेपादावशेषे । रोहिषः भूस्तृणं । उशीरवचा । भार्गीफंजी । चअभ्रविका । हिंगुरुष्मो । पिप्पली । ग
जपिप्पल्यो । ओषधंशुंठी । निचुलोवंजुलः । वराविफला । वेल्लविडंगं । कंपिल्लोरंजकः । कुष्टंपाउकं । एभिकल्कीकृतैः । धान्वंत
राम्नास्मृतः प्रसिद्धः । सिद्धक्षयादिषुहितः । अस्यसिद्धस्यधान्वंतरमितिसंज्ञा । तद्धान्वंतराम्नं । खुडोवातरक्तं । वमथुर्छर्दिः । गुल्मा
दिश्चिन्ताविक्षेपः । गुल्मेप्रसिद्धः । अंत्रअंत्रवृद्धिः । पांडुःपांडुरोगः । तत्रमेहप्रमेहाःजितचवृद्धिः । अर्शोगुदकीलः । कुष्टःत्वग्दोषः । शो
फःश्वयथुः । उदरंजठरवृद्धिः । गरंकृत्रिमविषं । पिटिकास्फोटकः । विद्रधिग्रंथीविशेषः । श्वासःश्वसनं । कासःकसनं । एतन्नघ्न

कार्त्तदोषौ। प्रस्थार्द्धं गुरुपंचमूलसरलासिंहहरेणोस्तत्समं रोध्रं हिंस्रिफलापवेज्जन्यपरेतस्याब्दसुद्ध्यादके॥६०॥ सक्षारसि
फले हिमानि हविर्यलेत्सर्वनातोमपेयो निव्यापदिव भी गुल्मजठरे वातज्वरे ल्लत रत॥ गुरुपंचमूलं। बृहत्पंचमूलं। सर
लानिरत्। सिंही बृहती। रूबुरेरंडजः। एभ्यः प्रस्थार्द्धं प्रत्येकं पलं। रोध्रं तिल्वकः। तत्समं प्रस्थार्द्धं। त्रिफलाद्धि घतस्मादिद्धं पं
प्रस्थमितं। पेन सर्वजलधरे वारिद्रोणे पचेत्। तत्क्वाथात्त्तोत्रेद्धघ्रुवाढकेपात्रेयवक्षारपलत्रयकल्केन हविर्षघृतस्याद्धिमानि प्रस्थंपचे
त्॥ नद्धृतं वातरोगादिषु हितं। वातज्वरे त्रिरत्नया विनाशाध्यं॥ शंखाग्रात्यमतार्कवद्धिमलपुयार्कं लसोमावरीत्यथांगपयसाघृतं
लकल्कआयुष्यमारस्तुतं॥६१॥ शंखाशंखपुष्पी। ब्राह्मी ब्रह्ममंडुकी। अमृतागुडूचि। अर्कवल्ली अदित्यभक्ता। मलमुः वाकुची।
उग्रास्वा। अलसोमा[illegible]रे वागिका। वरीशतावरी। द्रूत्यैभिरवौभिः कल्किकृतैः। सिद्धं पयसाद्देवण। अथांगं नामघृतं। रल्क
कल्कं वातरक्तापहरं आयुष्यमायुर्वृद्धिकरं॥ धारस्वतं मेधाकरं॥६२॥ समाकोष्णागर्दुरकिवरा पर्प्परो श्रीरमुर्वी पीतेगोथ्यै।
हिमरुवपत्री निंबभूनिंबतिक्ता॥ हृत्सेचिज्ञाः शकुलकविषा वासपुभादयष्टी आयंसे श्रीद्ध्जामिनिपचाष्टद्धं भः त्रिभांभः
६३॥ सर्प्पिस्तिक्तं प्रदरपिटकाकुष्ठवीसर्पराहेकंडूपांडुभ्रममदवमीगंगतविस्फोटगंडे॥ शोफोन्मादग्रहणिजठरे कामलागविद्
धीत हृद्दरुगुल्मापस्मिनगलिवारोशर्श विनाशैषुपिने॥६४॥ समाकालसप्तपर्णः उग्रावचा। आरग्वधः शम्याकः। रकोप

भा. श्लो. २२

सिद्धं

द्या। वराविफला। पर्प्पटः प्रसिद्धः। उशीरं सेव्यं। मूर्वा मधुरसा। पीतं हरिद्राख्यं। गोप्या सारिवाख्यं। हिमं चंदनं। वृषः आर
ग्वधः। वरी शतावरी। निंबः पिचुमर्दः। भूनिंबः प्रसिद्धः। तिक्ता कटुकी। कृष्णा पिप्पलीद्वयं। छिन्ना गुडूची। अब्दो मुस्ता। कुलकः
पटोलः। विशाजेति विशा। यासा दुरालभा। पद्मकं पद्मकाष्ठं। मधुयष्टीमधु। त्रायंती त्रायमाणा। ऐंद्री इंद्रवारुणी। इंद्रजं इंद्र
यवं। तुल्यमेनेन कल्केन तिक्तं नाम घृतं पचेत् अष्टगुण मंभः। द्विगुणं त्रिगंभः। आमलकी क्वाथं स्वरसं दत्त्वा एतत्प्रदरादिषु रोगे
षु हितं पित्तेन। प्रदरमसृग्दरं। हृद्रक् हृद्रोगः। गतिर्नाडीव्रणः। असृग्रक्तपित्तं॥ ६३॥ वेल्लमाक्षालान्त्रिं त्रिषा ३ श्विन्नस्वदिरा
कामयाथोरं लौं पिष्ट्वा शाद्वलावाप्य हि पचेत् रवौ लोहेषु सायोनरे॥ पादस्थ तु त्रिवरीरसे समपयो भृंगापयाज्यं चतुःस्नेहं चास्मि
नारसिंहम खिलान् रोगान् जरा मृंतकं॥ ६४॥ वेल्लं विडंगं। असो बिभीतकः। अग्नो बीजकः। त्रिंक्षिपाकृष्ण सरः। आम्र
श्वित्रकृः। खदिरो गायत्री। अरुष्का भल्लातकः। अभया हरीतकी। अयोरजो लोहपत्रं। एतत्सर्वं पिष्ट्वा संचूर्ण्य मशाद्वलावा। अ
शाद्वलागुण चारिसुक्तं। मध्याह्ने दिने रवौ सूर्यातपे पचेत्। लोहे लोहमये पात्रे निक्षिप्य॥ अथ सूर्यतापानंतरं॥ स्तापः तैरे च लो
हपत्रैः संयुक्तं। अर्थात् दितैरै यौगषधैः। रहिते अनले वह्नौ पचेत्। अत्रा स्विन्न क्वाथे पादस्थ चतुर्थांशावशेषे लोहपत्रैरपि रा
ते लोहक्वाथे त्रिवरीरसे समपयो भृंगापेत्रि गुणक्षारेण मार्कवरसेन च पयक्ष पथ्याकेन सहितं आज्यं घृतं चतुर्लोह

२३

ग्रा॰श्लो॰
२५

नैः॥इलमुक्तः॥अनलोभश्चातकः।सरलप्रसिद्धा।सठीकर्चूरः।बोलः आतीरसः।गालोमदनफलं।त्रिजातंतमपत्रैलं।पष्टीयष्टीमधु
शृंगाटं सिंघाडे॥त्रिप्लक्षः तुरुष्कः।इभकणागजपिप्पली।नरदप्रसिद्धः।निशाहरिद्रा।दंतोदमनकः।दारुहरिद्रा।हिंदीप्यापुषानि।अ
जमोदान।मांसीजटिला।बहुकटुआखमातं।अजाजीजीरकं।बिसंमणालं।नलोदेवनलः।कृमिजिह्वुंगा।चोरश्चोरकः।शृंगीकर्कटशृं
गी।कसेरुप्रसिद्धं।क्षारोयवक्षारः।अयोअगुरुः।मलकंपुष्करमूलं।रास्नाप्रसिद्धः।असकुंकुमं।पटुसैंधवं॥मिश्री नूतनपुष्पा।हिमंचंदनं।
एभिर्द्रोणिकैः प्रत्येकंमईपलिकैः।येमतत्प्रसारणीतैलंनाम॥जंभाजंभिका।उद्गारः।ऊर्ध्ववातः।जराबहुतं।खुडवातरक्तं।क्षयोराज
यक्ष्मा।रुजाम्ऌलं।अपस्मारोपस्मृतिः।भग्नंभग्नत्वं।क्षतमुरक्षतं।अध्मानंउदरारोपः।उन्मादउन्मत्तत्वं।मनोव्याधि।भ्रमादि।अनल
आधिरासेपकादिः॥भूतिव्याधिर्बाधिर्यादि।शिरोव्याधिः शिरःशूलादिः।त्वग्व्याधिः कुष्टादिः।बीजआधिः।बंध्यत्वादिः।वाग्व्या
धिर्मूकत्वादिः।येषुहितं।माषो माषपणबीजं।सेर्यकपवस्कृशाखिकं साबिभीकर्पासास्थिकुलत्थी।रिंदुबदराजकाथ्यमस्तुम्लकैः।यो
षाग्रामिसिसि पुष्टांत्सरणी।राम्नानताभ्यारूणापाठाक्रिजांगिसाररसपुष्करबला।चीजासुराजासुरैः॥सच्छिभारबुमाषतैलमवबा
कहीगशोषापतोनासेपानुमरत्रिकाबयवहारौमर्दकंपादिने॥६७॥माषः प्रसिद्धः।उमा अतसी।शानःप्रसिद्धः।येषांबीजानि॥
सेर्यकःकुरंटकः।यवः प्रसिद्धः।क्षुद्राकंटकारी।त्रिकं गोगोक्षुरः।अर्षभी कपिकच्छु।कार्पासास्थि कार्पासीयफलास्थिः।कुलित्थः प्रसि

२५

द्रूः। हुं हुस्योनाकः। बदरं कोलं। अजं अजामांसं। येषां क्वाथः। मस्तु दधिमंडः। अम्लं कांजिकं। व्योषं त्रिकटुकं। उग्रा वचा। मिश्रि शतपु
ष्पा। सिंधु सैंधवं। गालं मदनफलं। वारुणी प्रसारणी। रास्ना प्रसिद्धा। नतं तगरं। अश्वा अश्वगंधा। अरुणा मंजिष्टा। पाठा वकी। किंजल्कं पद्म
केशरं। विश्वा रसा पुनर्नवा। पुष्करं पुष्करमूलं। बलानाव्या उरुकः। विडा सरला। सुरं देवदारु। अगा अजगंधा। क्षुरो गोक्षुरकः। एभिः सहि
तं। सहितं च गुडूच्येरंडाभ्यां सहितं। माषतैलं नाम। अवबाहकादिषु हितं। अवबाहुः अवबाहुकः। अर्धांगशोषं पक्षांगवायुः। अपतानो
ऽपतानकः। अक्षेप अक्षेपकः। अध्वमरुद् अध्ववातः। त्रिकं त्रिकमूलं। अवयवररूकूणी दिग्धूलं। दोषंपो बाहुकंप मूर्धकंपः। शिरः
कंपः। अर्दितमेकायामः। अत्रैतैलं माषादि क्वाथो मस्तु कांजिकं चेति चत्वारि द्रव्याणि॥ क्षारौ मूलकभस्म हिंगु मिश्रिरुक शुंठी त्रिपटु।
द्विरुं भूर्जग्रंथि सरोग्रासितग्ररसजा एं तेन भिन्नैः श्रुतुः॥ रंभांभो मधुशुक्तपूरकरसैः स्यात् क्षारतैलं श्रवोतोदनाशस्ति जिपिंडुतैलमरुणा गोपी
मधुयष्टयः॥ ६८॥ क्षारौ जवक्षार सर्जिक्षारौ। मूलकभस्म मूलकभस्मक्षारः। हिंगु रामठं। मिश्रि शतपुष्पा। रुक् कुष्ठं। शुंठी विश्वं। त्रिप
टु सैंधव सौवर्चल बिडानि। औद्भिदं औद्भिदलवणं। भूर्जग्रंथि भूर्जपत्रं। सुरं देवदारुः। उग्रा वचा। त्रिमुसौ भांजनं। रसजं रसांजनं। अंशुमुता
ते न क्षारादिद्रव्यैः कल्केन रंभांभः कदलीस्वरसः। मधुशुक्तं शुक्तभेदः। पूरकरसः मातुलुंगरसः। एभिस्तैः भिन्नैः एषु कृतैः चतुःश्रवकं
सेकं चतुर्गुणैः। तत्क्षारनामतैलं नाम स्यात्॥ श्रवा कर्णरोगेषु। अरुणा मंजिष्ठा। गोपी सारिवा। मधुयष्टं मधुयष्टं। क्षणा रास्ना ये भिः

मू॰ श्लो॰
२५

सिद्धं। पिंडितैलं नाम। वातासृजि वातरक्ते स्यात्॥ ॥काणाश्वा मिसिमांसिच्छिन्नतरूमेरा विशारवारुणा रास्ने लोग्रुबन्धाछि राहिम
सुरैः सुल्येकरी वारिणी॥ क्षीरेस्वाहिर भीरुतैलमनिलआधौ स्वुडे वर्धमनिक्षीणे कुक्षजरास्यशोषबधिरं यैगास्त्रपित्तज्वरे॥ ६९॥ काणा का
कोली। अश्वा अश्वगंधा। मिसिः शतपुष्पा। मांसिजटिला। छिन्नोगुडूची। नतं तगरं। रूकुष्ठं। मेदा प्रसिद्धा। विशाखा पुनर्नवा। अरुणा मंजिष्ठा।
रास्ना रसना। येष्ठा मधुरिः उग्रा वचा। बला वाट्यालकः। स्थिरा शालिपर्णी। हिमं चंदनं। सुरं देवदारुः। एभिः कल्कीकृतैः। रारिवारिणा
शतावरी। स्वरसेन तुल्ये तैलेन क्षीरे स्वाहिः नैजात् द्विगुणे सिद्धं तैलं। अभीरुतैलं नाम। अनिल आधौ वातरोगे। खुडे वातरक्ते। वर्धमनि
अंत्रवृद्धौ। क्षीणे क्षयरोगिणे। कुक्षिलगदः पक्षः। जरा वृद्धत्वं। अस्यानिल आधौ। वातरोगे। आस्यशोषो मुखशोषः। बधिरत्वाधीर्यं। अं
गमुखलांछनं। अस्त्रं रक्तपित्तं। ज्वरः संतापः। येषु हितं॥ ॥भार्गी नीपोषधपटुशिलास्वर्णदुग्धा कदंबस्त्री निर्गुडी दधिसुररू बु
श्रीपुरै अस्तनार्दैः॥ तुल्ये पक्वस्नुक्पयसि रजना गोमले वेर्णतैलं हन्त्सर्वेरोगं गतिचलकफ त्वग्गदं ग्रंथिमालाः॥ ७०॥ भार्गी द्विजा। नीपो
राजकदंबः। ओषधश्यंडी। पटुसैंधवं। शिलामनःशिला। स्वर्णदुग्धा कनकक्षीरी। कदंब प्रसिद्धः। स्त्रिप्रियंगुः। निर्गुडि सिंधुवारः। द
धिश्रीवेष्टकः। सुरं देवदारुः। रूबु येरंडः। श्रीबिल्वः। पुरो गुग्गुलुः। ऐंद्री इंद्रवारुणी। तार्क्ष्यं रसांजनं। रंजनः रक्तपित्तः। अंजना रिता
लकः। अनलो भल्लातकः। एभिः कल्कीकृतैः। अर्क स्नुक्पयसि अर्कक्षीरे स्नुहिक्षीरे च मिलिते गोमूत्रतुल्ये तैलं सिद्धं। तैलं वज्रतैलं नाम

२५

आर्बोदुर्नामा।अरुः क्षतं।गतिनाडीव्रणः।चलो वायुः।कफः श्लेष्मा।तुगगदः कुष्ठादिर्व्याधिः।प्रसिद्धः।मालागंडमाला।येनानुरोगानू हंति
हितं॥७०॥ ॥पंचांघ्रिनयपारिभद्रबलिकाश्वासारपिवीर्वृहेपर्ण्यूनाद्दपालिकोपचघेटतेआढकं शिमिर्के ः॥रुग्रस्थीवमिश्रोपदपदुष
तुःपर्णीनैतेआहिमोग्राश्वारुद्रसांसेपुरे ःसमवरीतोयंचतुर्गोपयः॥७१॥ मन्याकंठहनुग्रहज्वरस्वरार्तेकांगशोषेंद्रियभ्रंसेबध्ने नियातरोगि
पुनराम्वभेपुनारायणं॥पंचांघ्रिनयंमहदुस्तमध्यमानिपंचमूलानि॥महदुस्तुव्याख्याते।बलापुनर्नवैरंडसूर्यपर्णीद्वयेनच॥मध्यमं॥
पर्यर्युनाद्वतिविवोधनाद्यसंज्ञालिपर्णिपृश्निपर्णीरहितंमध्यमं।मुद्गपर्णीरहितंपारिभद्रः।कंटकीकिंशुकः।बलिका अतिबला।अश्वाअ
श्वगंधा।सारिणी प्रसारिणी।येनाद्द्रापालिके ः प्रसेकंरस्वापलप्रमाणः।चार्कहेजलद्रोयाच्चतुर्भेपचनतास्मिन् घटेद्रोणावशेषेतेआढके पच
रहुरुषं।बभ्रीरपुनर्नवा।मिश्रिशातपुष्पा।जरामांसी।पटुसैंधवं।चतुःपर्णीग्लालपर्ण्यादिचतुष्टय।नतं तगरं।येलात्तरिः।हिमं चंदनं।उ
ग्राकृत्वा।अश्वाअश्वगंधा।दद्रशैलेयं।रसारास्ना।सुरं देवदारु।येमिश्रासैमत्स्यकंद्विपालिके ःकल्कोकृते ःसमवरीनोयंचतुःस्यवशेनावधी।रसं
चतुर्गोपयः।चतुर्गुणगोक्षीरं।तैलंसिद्धंनारायणंनाम॥मन्याग्रहादिषुहितं।मन्याग्रहः।कंठग्रहोहनुग्रहश्च।ज्वरस्तापः।रदार्तिर्दंतव्य
था।येकांगशोषः।पक्षवधः।इंद्रियभ्रंशोनेत्रादिहानाद्याः॥गर्भनिर्जरसहै।वातरोगीपिनरेअश्वेरुभेन॥ ॥मुद्गस्यंचांघ्रिकुलित्थकोल
यवबास्तेलंचसांभःपयोन्नोषःपदूषडिरंपचेत्सुद्रवीरकाविदारीनेने ः॥गोपीजुग्मिद्विदारुजीवनबलारद्वन्निआनागरुश्वेष्टावोडविशा

मू॰श्लो॰
२८

रस सर्जसरलो याम्वाजराकाह्वमौ ॥ ७२ ॥ भूतिबाल ग्रह स्कंदा नि विषु बल्ला तैलं ज्वरोन्मादयोमूत्राघातहत स्फि मर्म कसनेगुल्मांत्रवृद्धिक्षये ॥
पुष्पं नागि द्रव्यमूलं । कुलिस्यकुलित्थकः । कोलं बदरं । जवस्ती [illegible] मूलकः । येषां क्वाथः । तस्यांशः ये को भागः । तैलं तिलतैलं । तस्याप्यंशः । ये को
भागः । बलांभः बलाक्वाथः । तस्य षड्भाग पयः । क्षीरं तस्य षड्भाग । तत्सर्वं मिलितं पचेत् । पटु सैंधवं । वरी शतावरी । रक्ता मंजिष्ठा । विदारी भू
कुष्मांडी । नतं तगरं । गोपी पुष्प । सारिवाह्वयं । मिशि शतपुष्पा । दारु देवदारु । जीवकमोजवंस्यादि [illegible] । वक्तं [illegible] मेयं । शिलातैलस्य तैलं । अगरु
गरु ॥ [illegible] । वोले जातिरसः । विषाख्या पुनर्नवा । सर्जीशाला । येरलु [illegible] । उशीरता । अश्वगंधा । जरा जरामांसि । रुक् कुष्ठं । हिमं
हृतं । येभिः कल्किकृतैः ॥ यत्र बलातैलं नाम । सूतिका रोगे बालरोगे । बालरोगे । योनिरोगे । ओनिरोगे च । ज्वरादिषु हन्ता स्फिषु । हनु मर्म
सुकासेषु गुल्मादिषु हितं ॥ ॥ बाधा [illegible] मिश्राग्रादि कृष्णा यष्टी दार्व्य [illegible] निरु कुष्ठ सेंद्र मूढानिल गुदरजा जिह्वः पयो नासतैलं ॥ विवि
[illegible] स्तलितरजि गुदे वंक्षणानाह पिपासा [illegible] सुस्थित मलरु [illegible] श्रोणिपर्श्वसादे ॥ ७३ ॥ यष्टी यष्टीमधु । गदाह्व देवदारु । अग्निश्चित्रकः
आर्द्रित्वं । सठ मदनफलं । येभिः कल्कितैः ॥ द्विः पयः द्विगुणेक्षीरे सिद्धं । अन्वासनयोग्यत्वादन्वासनेतैलं ॥ मूढानिलं मूढवातः । गुदजा आ
र्शांसी तानजयति ॥ विंविनी [illegible] घवादिका । अतिशूलं । गुदस्तलितं गुदस्रावं ः गुदरुग्गुदव्यथा । वंक्षणानाहं वंक्षणावरोधः । पिपासा तृष्णापि [illegible]
श्रावः ॥ कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं । असुस्थितं असुत्थानं । पुनः पुनः पुरीषप्रवृत्तिः । मलरुक् मलावरोधः । श्रोणिसादः । पृष्ठसादः । उरसादः [illegible]

शा॰ श्लो॰
२८

हृयं। नलदं मांसी। उशीरं सेव्यं। पद्माकं पद्मकं। श्रीखंडं चंदनं। त्वग्वल्कं वल्कलं। रिपुश्चोरकः। नखी नखं। गंधो व्यंगुली। उशीरं सेव्यं। नखो व्यंगुलः
पुंडुं पौंडरीकं। येभिः कल्कीकृतैः। काथितैस्त्वासाद्यं आढकं सिद्धं। गर्भो हितं॥ वातो वायुः। गदे शोराजयक्ष्मा। काथितेऽग्निमिति॥ भाष्य विना
भ्रामयेद्वहारः॥ ॥छिन्नारास्नासुरबलिविडंगसारिणीसेर्यकांभ्यां कल्ककाथैः पयसि पचनं घृतैर्विनाशे वाजिवाशौ॥ छिन्ना गुडूची। रास्नाऽरसन्न
सुरो गोक्षुरः। बृहन्नानावरी। बलाबाट्यालकः। सारिणी प्रसारिणी। सेयकः कोरंटकः। अश्वा अश्वगंधा। येषां प्रत्येकं कल्ककाथैः। पयसा सिद्ध
न्यग्रोधेनेकानि॥ गुडूचीतैलं। रास्नातैलं। मित्याहीनि पंचवाध्यानि शांतपाथिहराविभवंति॥७७॥ काश्मर्यार्जुन पुष्पजांबवुहिमसामारुणा
जोवनापिंडीनाम्निकेनाद्रानोत्पलमृणालीयंकनीस्पैनैनैः॥ भद्रश्रीतानातिक्तकृस्त्री सपुंडु मदयंती वाकुचीविल्वके स्तुल्यैः हैंः सनबीजसे
रसदलोर्दैषाकमातासुरेः॥७८॥ यष्टीभंगकुरं टैकैश्वाङ्गिति भिंडधेस्तैनैः कमाहानीलंधाम्नुदकैतोयातिपवेनम्रभुकैशार्तिपु॥ काश्म
री श्रीपर्णी। अर्जुनः ककुभः। तयोः पुष्पं। जांबवं जंबूफलं। हिमं चंदनं। श्यामा प्रियंगुः। अरुणा मंजिष्ठा। भयोऽगरुः। चुरा विभूला। पिंडि लोम
दनफलं। अग्निशिखान्तकः। कृष्णा पिप्पली। असनो बीजकः। उत्पलं पद्मं। मृणालं विषं। कंदर्पः कर्दमः। नीली नीलिका अंजनी। अंजनं स्रोतोंजनं। भ
द्राभद्रमोतकः। अजात्र्क्ष्वतफलाखिदिः। कुसीसं कासीसं। पुंडु प्रपौंडरीकं। मदयंति धान्यकी। वाकुची सोमराजी। बिल्वको लोध्रः। येषां तु
ल्यैः समभागैः। सनबीजं। सनैस्सबीजं। सोरसदलंतुलसीपत्रं। अर्के शाके द्विस्सभंगः। कामाता कामाती। सुरंदेवदारुः। यष्टी यष्टीमधुः

ं गोमार्द्रकं ।।कुरंटकः सैर्यकः ।। द्विः द्विगुणे हृथेनीलनीलेतराभ्यां द्विरूपत्वे सति। शितिभिर्नीलपर्णैरित्व संधेः कल्कैः कृते।
असनेन नेत्राखभी तरुमज्जानेन। धात्री सुदर्शे आमलकरसे। अयसि लोहपात्रे। अर्कनः। स्वर्जितापासवेत।। तत्र स्यदं महानीआंजनं
नामज अर्द्रं ये रोगाः पक्ति तास्यस्तेषु हितं।। अत्यंभोऽकं पयः।। शाकृद्रसो गोमयरसः। कटुस्नेहं सर्षपतैलं। येन क्लिन्नमिश्रीकृतं
त्रिशोषणविषघ्न प्रत्येकं द्विगुणैः। कुंभादिभिः गोमूत्रेण पिष्टैः कल्कीकृते पचेत्।। कुंभनिरत्नं। अशी मुस्ता। उषणं मरीचं। रा
त्रियुक् हरिद्राद्वयं। सुरं देवदारुः। हिमं चंदनं। अत्र तैलेऽवलीरसादि पुं मिलिते तैलं गव्ये तुर्यपंकार्थे येनतैलं। अपची गंडमा।
यां हितं।। इति नेत्राधिकारः।। ।।ब्राह्मी रम्य स्थितिकं इजरखदिरव्योश्रीरकापटोलाछि भोग्रापमके शीइजहिमवह्निविषाप
र्पटारिष्टमूर्वा।। गोष्ठ्यो भूनिंब कुंभान्यइगनिरतिनिशारो हिणी शिग्रदंती नायंतीपासविश्वागंधकहलवरा दृं उले वांसुरवं।। शुद्धो मू
द्वराजीपुरपृथक्पृथक् वामहाक्वाथउक्तो विस्फोटश्वित्रकुष्ठव्रण कृमिरजुडवीसर्पमहज्वरेषु ।।७४।। ब्राह्मी ब्रह्ममंडूकी। हृ
द्रं। यष्टीयष्टीमधु। तिक्ता कटुकी। इंद्रजः इंद्रजवः। खदिरो गायत्री। वृषो वासकः। उशीरं वीरणं। रक्ता मंजिष्ठा। पटोलं कुलकः। छिन्ना
गडूची। उग्रा वचा। पद्मकः पद्मकाष्ठं।। ऐंद्री इंद्रवारुणी। इंद्रजः कुटजः। हिमं चंदनं। वृकी पाठा। विषा अतिविषा। पर्पटः प्रसिद्धः
अरिष्टो निंबः। मूर्वा मधुरसा। गोष्ठ्यो स्वा द्विवाहूयं। भूनिंबः किराततिक्तकं। कुंभ तत्त्वचन। अग्निश्चित्रकः। आस्तनो बीजकः। वरी शताव

ग्रा॰ श्लो॰
२८

री॥ निंबो हारिद्राद्वयं। रोहिणी प्रसिद्धा। त्रिगंधः सोभांजनं। दंती निकुंभः। त्रायंती त्रायमाणा। यासो दुरालभा। विश्वं शुंठी। आरग्वधः शम्या
कः। कृमिहरा विडंगं। वरा त्रिफला। अब्दो मुस्ता। इंदुलेखा वाकुची। अंबु वालकं। अरुष्का भल्लातकः। एभिः कृतः क्वाथो मुहुः क्वाथ उक्तः। स
च शृंदः श्रुतो वा पवित्रेना पातव्यः। मूत्राद्विभिस्त्रिभिः पृथक्कृतो मिश्रितः पातव्यः। मूत्रं गोमूत्रं। इंदुराजी वाकुची। पुरो गुग्गुलुः अयं क्वा
थो विस्फोटादिष्वहितः॥ विस्फोटा अग्निदग्धनिभा स्फोटाः। श्वित्रं श्वित्रांगतं कुष्ठं प्रसिद्धं। व्रणः क्षतं। कृमयो जंतवः। खुडुं वातरक्तं। विस
र्पः परीसर्पः। मेहः प्रमेहः। ज्वरस्तापः। एषु हितः॥ ॥ जीरास्यं सेर्व्य यासा एरु वुरेष विषा वच्य रश्मी वरा रास्ना। आग्नी पुरु दारु धा
न्याग्निमिसि दरिद्रा ने स्वेरी विम्ब पथ्यं॥ शिवा सयाग्र्व धान्वा सुर शुन मनिरु संधि मज्जास्थि वाभा मुंडीरी प्यादि शुं सं न्यत मर
रयसाजानुजंपाह्नरो॥ खदनी पक्षार्ति खर्वामय पूनचलन श्लीपदको एनूनी र्षभ्वा सार्त्तौ गुल्मव भर्मा दितरवुडनहनेकु ग्रहद्व
न्नरोगे॥ ॥ सेर्व्यः कुरंटकः। यासो दुरालभा। अब्दो मुस्ता। रुबु एरंडः। रवो रास्ना। विषा अतिविषा। वचं वचिका। द्वश्मी वृ पुनर्नवा
कृष्णा पिप्पली। आग्नी पुरु बृहती द्वयं। दारु देवदारु। धान्यं कुस्तुंबरी। उग्रा वचा। मिसिः शतपुष्पा। वरी शतावरी। वल्लारा व्यालकः
वे द्वनरी स्वदारुः। विश्वं शुंठी। पथ्या हरीतकी। छिन्ना गुडूची। शठी कर्चूरः। आरग्वधः शम्याकः। अश्वा अश्वगंधा। क्षुरो गोक्षुरः॥
एभिर्युतं नवसार्वं त्रिराक्षं त्रिगुणरास्नायुक्तं। त्रिगुणं एकौषधापेक्षया एवं क्वाथः॥ आभादिचूर्णेन शुंठ्यादिचूर्णेन दीप्यादिचूर्णे।

२८.

शुंठी चूर्णेन वा मिश्रितः ॥ पातव्यः ॥ चल अनिलः वातो हितः ॥ अनिलेवातव्याधौ ॥ संधिमज्जास्थिच संधिवाते ॥ मज्जाख्यावाते ॥ अस्थि
वाते च ॥ जानुजं घाहनूरो ॥ जानुवाते ॥ जंघावाते ॥ हनुवाते ऊरुवाते ॥ खल्वी विश्वूची ॥ म्रध्रसीवोक्त खल्वी तीव्र जान्विते ॥ इत्युक्तं ॥ प
पक्षार्दितः पक्षवधः ॥ खुडो वामनः ॥ आमपवनः ॥ आमवातः ॥ चलनं कंपः ॥ श्लीपदं पादश्च पथुः ॥ स्वापः सुप्तिः ॥ आढ्यो गुर्वाम ॥ गुल्म
वातग्रंथिः ॥ वृध्यांत्रवृद्धिः ॥ अ — र्दितमेकायामः ॥ खुडं वातरक्तं ॥ नहनमानाह ॥ कुब्जं भग्न एवं ॥ हृद्रोगे वीजरोगश्च ॥ आभादि
कूशास्त्राद्विवरिरुपुरेस्सादि ॥ दीप्यादि चूर्णं दीप्यग्रंथिककणोषणेसादिनोक्तं ॥ मुआस्विवर्णं तु ॥ अजं बुवो मोक्षुरकः ॥ त्रिफला नागरा
ता ॥ यथोत्तरं भागवृध्या श्यामा चूर्णं तु तत्समममिति ॥ अत्रोक्तं श्यामा त्रिवृद्दारुः ॥ कः हरीतक्यक्षधात्रीभिस्त्रिफला प्रसिद्धा ॥ क्र
मादिति त्रिफलाया भागवृद्धिक्रमः ॥ ॥ मूर्वाभार्गीद्रुजकटुकवरी सुम्निषाषट्कं टूर्याजीरे कौंती इज फलं वकीवेल्लं हिं
गेल्लदीप्यं ॥ दुष्का तिक्ता रलुनलकफे गुल्ममेहः प्रतिश्यामेहार्श्या स्यानलकृमिहृजाध्मानिलाध्मा अरामे ॥ ॥ मूर्वा मधुर
सा ॥ भार्गी फंजी ॥ द्रुद्रुजः कुटुजः ॥ कटुः सर्षपः ॥ कवरी अजगंधा ॥ सुगुः शिग्रुः ॥ विषा अतिविषा ॥ षट्कं टू षडूषणं ॥ उयाव चा ॥
जीरे जीरकद्वयं ॥ कौंती रेणुका ॥ द्रु इज ः इंद्रयवः ॥ कटुः सर्षपः ॥ कवरी अजगंधा ॥ फलं मदनफलं ॥ वकी पाठा ॥ वेल्लं विडंगं ॥ हिंगु
रामठं ॥ एला त्रुटि ॥ दीप्योऽजमोदा ॥ दुष्का महानिंबः ॥ तिक्ता कटुकी ॥ अरलुर्डिटुकः ॥ एषः क्वाथश्चलादिषु हितः ॥ चजोवा पुः

वृ० श्लो०
२९

कफः श्लेष्मा। गुल्मो वातग्रंथिः। मेदश्च तुर्यो धातुः। प्रतिश्याय पीनसः। मेहः प्रमेहः। अर्शो दुर्नामा। अल्पाग्निरग्निमांद्यं। कृमयो जंतवः। शूला
शूलं। आनाहिलः संभवातः। आध्मा आध्मानं। ज्वरस्तापः। आमः आमवातः। हिंगुनः क्वाथापेयत्वात्। मनीषायः मदनफलं तु वनविरुद्धे मक्षेप्यं।
नतु न मन प्रयोगे। उक्तं च त्रयस्त्रिंशादिति। शोकावर्गोत्मुल्बला भतः। पुंस्पुंस्त्व हि नाम्मबद्वमन्स्याद्योगिकमिति॥ ॥दारुछिन्नाश्वगंधार्ग्वधम
दनबला कृस्नपंचांघ्रिरास्नाश्वीवं पालिकं त्रिः सप्तरेखु सलिलक्वाथेके शांत्रशेषं। स्त्रीतार्क्ष्यैंद्र इजोग्रा मिश्रीकृष्णा हपुषा यष्टि कल्कैर्निरूहो र
गुल्माशोनिमवर्धग्रहणिपवनेसर्वगेधो विनिघात्॥ ॥दारुः देवदारुः। छिन्ना गडूची। अश्वा अश्वगंधा। आग्वंधः ग्राम्याकः। मदनं मदनफलं
बला वाट्यालकः। कृस्नपंचांघ्रि कृस्नपंचमूलं। रास्ना रसना। श्वीव पुनर्नवा। एतत्सर्वं प्रत्येकं पलप्रमाणं। सठी कर्चूरः। रुबुरेरंडः। एतत् द्वितयं
त्रिः प्रत्येकं त्रिपलप्रमाणं। सलिलद्वाटके आढकद्वय प्रमाणे उदके निः क्वाथ्या शदकुग नम्रोषं कर्तव्यं। स्त्री प्रियंगुः। तार्क्ष्यं रसांजनं। अष्टे मुस्ता। इंद्रजः
इंद्रयवः। उग्रा वचा। मिश्रिः शतपुष्पा। कृष्णा पिप्पली। हपुषा वपुषा। यष्टी यष्टीमधुः। एषां नवानां नवभिः कर्षचूर्णैः कृतैः क्वाथो योज्यः। एष निरूहो
रुग्णादिषु हितः। अधोगते पवने विनिघात हितः। रुक् शूलं। गुल्म वातग्रंथिः। अर्शो दुर्नामा। अश्मा अश्मरी। ब्रध्मो आंत्रवृद्धिः। ग्रहणी ग्रहणीदोषः।
सर्वांगपवनः। सर्वांगवातः॥ ॥द्राक्षा पद्मक वृद्धि जीवन तुगा शृंग्यृद्धि पुंड्र मनताः सान्यः प्रीणन रुष्य बृंहण मरुत्पित्त प्रणुज्जीवनः॥ ॥द्राक्षा
मृद्वीका। पद्मकं पद्मकाष्ठं। वृद्धिः प्रसिद्धा। जीवनी जीवत्यादिसप्तकः। तुगा तवक्षीरी। शृंगी कर्कटशृंगी। ऋद्धिः प्रसिद्धा। पुंड्रं प्रपौंडरीकं। अमृता ग
डूची। एष क्वाथः स्तन्यक्षीरवर्द्धनः। प्रीणनः तुष्टिकरः। वृष्यः शुक्रकरः। बृंहणः पुष्टिकरः। मरुत्पित्तप्रणुत्। वातपित्तघ्नः। जीवनः। आयुष्यकरः।
॥ ॥भूनिंबाब्दरत्नां छिन्नारिर्दिभकृष्णा तिक्तं इन्द्राह्वौषधं मर्कं तंडुलरूच्चि मरुपकसमेन्नाओ सोब सर्वज्वरे॥ ॥भूनिंबः किराततिक्तः। अब्दः मु

श्री.श्लो.
३०

रामे ॥ ८३ ॥ पथ्याहरीतकी । ग्रंथिपिप्पलीमूलं । अब्दोमुस्ता । तिक्ताकटुरोहिणी । आरग्वधः कृतमालकः । एवांक्काथः । अग्निगदिषु पुके
आमदोषे हितः । अनिलोवायुः । कफश्लेष्मा । तृट्तृषा । पित्तमाकुः । दाहस्तापः । असृक्दग्निमांद्यं । आमआमदोषः । सास्त्रे सासृहिंबंधे
ज्वरदंति तृष्णामातिसारे विषांबुश्रीह्रीबेरं भूधान्यौषधममृतविषा हेतु भूनिंबविश्वं ॥ विषा अतिविषा । अंबुवालकं । श्रीबिल्वं । ह्री
वेरः कुटजः । अब्दोमुस्ता । एवांकाथः । सास्त्रे रक्ते । तृष्णामातिसारे सशूले सामातिसारे हितः ॥ श्रीबिल्वं । अंबुवालकं । धान्यकं तुंबुरी
औषधं शुंठी । एवांकाथः । सासृहिंबंधे तृष्णामातिसारे हितः ॥ असृक्दग्निमांद्यं । विड्बंधो मलावरोधः । अमृता अमृतवल्ली गुडूची । गुड
चीतियावत् । विषा अतिविषा । अब्दोमुस्ता । हृ इंद्रजः कुटजः । भूनिंबः किराततिक्तः । विश्वं शुंठी । एवांकाथः । ज्वरवतिचत गो
मातिसारे हितः ॥ ८४ ॥ मुस्तासिंगरुरात्नपर्णिबिल्लिमसतरुस्त्रेकहंसमकमाहकद्रास्त्रीपरूधिस्तुराम्रधसिवायासाकृमस्निस्तोपलं ॥
विस्फोटज्वरशीतविसर्पसर्पमसूर्यानितृणापुकृमप्पाकपशेलवेत्ररसहिराशिरैस्ता एवासामतं ॥ ८५ ॥ मुस्ता अब्दः । शिग्रु सोभांजनं । प
रात्रिफला । आखुपर्णी मूषकपर्णी । किलिमं देवदारुः । एवांकाथः । वेल्लं विडंगं । कृष्णा पिप्पली । अनयोः प्रतिवापेन सहितः । कृमिरो
गे हितः ॥ क्षुरो गोक्षुरकः । आरग्वधः कृतमालकः । त्रिफला हरीतकी । पाषाणभेदुरालभा । अश्मभित्पाषाणभेदः । उपलभेदकं दर्भाख्यदि
तः । कृच्छ्रादौ हितः । मूत्रकृच्छ्रः । अतिशूल । ओपोदाहः । रुधिः अवरोधः । निशायुक्‌हरिद्राद्वयं । सप्ताह्वा सप्तपर्णः । पटोलक

३०

59

लक्तः।वेत्रप्रसिद्धः।खदिरोगायत्री।अरिष्टो निंबः।वासा आटरूषः।अमृता गुडूची।एषु क्वाथो विस्फोटेषु हितः॥ विस्फोटा अ
ग्निनिभा विस्फोटो।ज्वरसंताप।शीतपीतउत्कोठः।विसंगरलं।विसर्पप्रसिद्धः।मसूरी मसूरिका।शीघ्रो रोहिण्युजाज्योपृथुमि
शिखदिरखदिर रखपर्णि मोचोनमार्ह्यावंद्रानवजामपूगासनमिति सरसंस्त्रीषु साद्यःसुलासु॥ ८६॥ शीघ्रोऽजरान्यजमोदे।रोहिणीप्रसि
द्धः।अजाज्योजीरकद्वयं।एषु बाष्पिका।मिश्री वातपुष्पा।खदिरोगायत्री।स्वर्णीप्रसिद्धा।मोचे शाल्मली।उत्तमा त्रिफला।अंदा
कुलुंबरी।वंद्रानवदेवो।त्वक्वाध्यामं रोहिषः।पूगं पूगफलं।अश्मनोबीजकः।रक्तेषु एषुः क्वाथः।मरस्त्री बोलेन सहितः।सद्यः सुला
सनवप्रसूतासु स्त्रीषु हितः॥ ॥दार्वी पिनिंबभेदक्षरातिलरवरजाह्य समधश्रयोनोश्रे शाभूनिंबामनवियकटु कामलापांडु
गे॥ ८७॥ दार्वी दारुहरिद्रा।भूनिंबः किराततिक्तकः।तिलः तैलफलः।वृषः वासा।कटुका तिक्ता।रसः रसांजनं।अब्दा मुस्ता।एषुः क्वा
थः मधुना सहितः असस्थानोअस्त्रि व्ररेषु हितः॥ श्रेष्ठा त्रिफला।भूनिंबः किराततिक्तकः।निंबः पिचुमंदः।अमृता गुडूची।वृषः
वासकः।कटुका तिक्ता।एषां क्वाथः मधुना सहितः।कामला पांडुरोगेषु हितः॥ ॥शीतोशीरबलाब्दपर्पटविषाधान्यांबुयासा
रलुंछिसागर्भिणीसूतिकासु सरक्ताशामातिसारेज्वरे॥ शीतं चंदनं।उशीरं वीरणं।बालावाव्यालकः।अब्दा मुस्ता।पर्पटप्रसिद्धः
विषा अतिविषा।धान्यं कुलुंबरी।अंबु वालकं।यासो दुरालभा।अरलु ओटुंटुकः।छिन्ना गुडूची।एषां क्वाथः गर्भिणीषु सूतिकासु

शा॰ श्री॰
३१

सचूरूपासु। आमवातिसारे ज्वरे च हितः॥ ९८॥ आघ्रोसुंठ्यमृता क्षुद्रे पुरकिराततिक्तकः कफान्सु ज्वरे॥ आघ्री धान्य अमृता पुष्टुंठि सक
णासौ इंज्वरे वातसमे॥ आघ्रो बृहति द्वयं। शुंठी विश्वं। अमृता गुडूची। क्षुद्रे द्वागलिप्पाणी च। पुरो गोक्षुरकः। किरातो भूनिंबः। अशे मु
स्ता। एषकाथः। कफान्मज्वरे वातज्वरे पित्तज्वरे हितः॥ आघ्री कंटकारी। धात्री आमलकी। अमृता गुडूची। अशे मुस्ता शुंठी विश्वं। एषका
थः। पिप्पली मधुभ्यां सहितः। असज्वरे विषमज्वरे हितः॥ ॥ शृंगी आघ्री पुष्कर गणवरासो पभार्ङ्गी॥ शृंगी कर्कटशृंगी। आघ्री कंटका
री। पुष्करगणो। ज्वरकापंचकं। वराविफला। सोपंचिरकटुकं। भार्गी फंजी। शुमसू॥ पुष्करमूलं। एभिः चूर्णीकृतैः सहितै शुंठी। भार्ङ्गी काथः।
हिध्मा हिक्का। श्वासः श्वसनं। ऊर्ध्वनलः ऊर्ध्ववातः। कसनकासः। पीनसः प्रतिश्यायः। ये पुहिते॥ ९९॥ हिंगुस्तपर्णी त्रिपट्टज्जरव भ
पौष्करे रामगुल्मानाहजीर्णज्वररक्तविजिये रं उसुंठी हस्रांघ्रिः॥ हिंगु रामठं। स्वर्जीस्वर्जिक्षारः। त्रिकटु ओषं। जरभू ज्वरसारः। पौष्करं
पुष्करमूलं। एभिः चूर्णीकृतैः। पेयं उसुंठी हस्रांघ्रिः। मूलानां काथः। आमादौ हितः॥ आम आमदोषः। गुल्मवातग्रंथिः। आनाह
स्तब्धोदरतो। अजीर्णं विषूच्यादि। ज्वरस्तापः। रक्तमूलं॥ कासश्वासज्वराघ्नुन्मुरूदर्भविककफामेह पार्श्वार्तिपित्ते आघ्री विश्वामृता
पुष्करमिहसना आदि सार्त्तिप्रतिस्य॥ आघ्री कंटकारी। विश्वं शुंठी। अमृता गुडूची। पुष्कर पुष्करमूलं। एषः काथः। कासादौ हितः॥
कासः कसनं। श्वासः श्वसनं। ज्वरस्तापः। असुदग्निमांद्यं। मरुद्वायुः। अरुचिरोचकं। कफश्लेष्मा। आम आदोषः। पार्श्वार्तिपार्श्वव

३१

61

लं।पित्तं वा पुरुह वोक्ते क्काथे आदि।आघानां त्र्यणां या घ्री विश्वामृतानां क्काथः।पिप्पल्याश्चूर्णेन सहितः।पूर्वोक्ते षेतु रोगेषु सकृत्
प्रौतिस्याये षु हितः॥८९॥पित्ताश्चो शृंगवेरं मृद्रु सज्ज मधुलता जो ध्रवानाटरूषे।द्राक्षा दार्वी गिराआत्समत्तं मधुपवासं सुरवल्कसु
रवानौ॥मनासौराष्ट्री।रसांजं रसांजनं।मधुस्रौइं।लताप्रियंगुः।रोध्रसितिल्वकः।एभिसहितः।आटरूषक्काथः रक्तपित्ते असृ
ग्दरे हितः॥द्राक्षा महिका।दार्वी दारुहरिद्रा।वरा त्रिफला।जाती मालती।अमृता गुडूची।यासो दुरालभा।एष क्काथो मधुना
सहितः।मुखेषु नि हितो मुखरोगे हितः॥९०॥भाङ्गी औषधा अमृगुडतिलवाः पुष्पनासे स्तनगुल्मे विश्वं हिंग्वो षधरूचत्र स्वतृल्ले
ष्म वातात्यं जीर्णे॥भां।भार्ङ्गी फंजी।औ बचित्र कटुकं।आज्यं घृतं।गुडः प्रसिद्धः।एभिः सहितः।तिलक्काथः।रजो नाशो रक्तगुल्मेच
हितः॥हिंगुरामठं औषधं शुंठी।रुचकं सौवर्चलं।एभिर्युक्तः।शुंठी क्काथः श्लेष्मवातशूलाजीर्णेषु हितः॥९१॥ ॥शुंठी छि
न्नाः विषमतिश्वस्य सद्ग्रामे ग्रहण्यां रास्ना छिन्नौषधरूचुसुरसामसर्वांगवाते॥शुंठी विश्वं।छिन्ना गुडूची।औषधं शुंठी।रूचु
एरंडः।सुरं देवदारुः।एष क्काथः आम सर्वांगवाते हितः॥श्रोणफेशुंठी द्वितातंज्वरणवर्दि निद्रा आघ्रपंचो षणा एः।पित्रेपूलव
सकल्कं सगुडमल्लपुगुग्गुलफक्रषोष्णा॥ज्वरणं जीरकं।वकी पाठा।निद्रा हरिद्रा।आघ्री कंटकारी।पंचोषणं पंचकोलं।अट
मुस्ता।एभिर्युक्तः।शुंठी द्विरातयोः क्काथः॥श्रोफेश्च यथो हितः।फल्गुकाकोदुंबरिका।अक्षोविभीतकः।नयोर्वल्कं वल्कलं

62

त्क्काथः ।गुडवालुकी चूर्णेन सहितः ।श्विन्त्रे हितः ।अग्रानि फला ननक्काथो गुग्गुलसहितो व्रणे हितः ॥ ॥मेहे धात्री सापीता मधुर
थमधुना मातिसारे ज्वरोस्रकृ शूले छिन्ने सुराष्ट्रिय पुरु बुरूजः कांजिकाश्च पथ्या ॥ धात्री क्काथो हरिद्राचूर्ण मधुना सह मेहे
हितः ।छिन्ना गुडूची ।क्षुरोगे क्षुरकः ।अष्टा मुस्ता ।श्रीर्बिल्वं ।जयसीक्ष्णभकः ।रुबुएरंडः ।एषां रजश्चूर्णं तेन सहितः ।कांजिक
न श्विन्ना ।पथ्या मेधुनाढी ढ ।सज्वरे सरक्ते सशूले वामातिसारे हितः ॥ ॥पालिंदरी सुवहा शिरी वरजनी भेल्लारुणत्री व नि
गुंडी सेंडुर पमनोषधरको निक्का श्गोपी रुजं ॥ मूर्वा तिक्त सुरं पयस्यापि मले हिध्मासु श्रृंगी ब्राह्मी वंशा पुष्कर कोलमज्जा बृहती
सुत्यासु पथ्याकृणा ॥ १७ ॥ पालिंदरी तेरता ।सुवहा नाकुली ।शिरीषः श्वकुनरः ।रजनी हरिद्रा ।शुभनागरेदारु ।एलात्रुटिः ।अरु
णा मंजिष्ठा ।उशीरं वंरुतं ।निर्गुंडी सिंधुवारः ।श्नोलुम्वे भानरुः ।एषां काथो विषे हितः ॥ अमृता गुडूची ।ओषधं सुंठी ।रक्ता
पाठा ।तिक्ता कटुकी ।अष्टा मुस्ता ।गोपी सारिवा ।मूर्वा मधुरसा ।तिक्तं किरातनिक्तः ।सुरं देवदारुः ।एष क्काथः अविमले प
यसि पुष्टे स्तन्ये हितः ॥ श्रृंगी कर्कटशृंगी ।ब्राह्मी कूर्चरेः ।वंशा कामरसः ।पुष्करं पुष्करमूलं ।कोलमज्जा बदरमज्जा ।बृहती पु
रू बृहतीद्वयं ।यासो दुरालभा ।पथ्या हरीतकी ।कृणा पिप्पली ।एष क्काथः हिध्मासु हितः ॥ इति हृदयप्रबोधे क्काथाधिकारः
-षष्ठः ॥ ६ ॥ ॥ कृष्णीतं पिने रहनमलिनेरूक्ष मितिमच्छिद्रो पाकोपस्य प्रकृद नम साधारणमरः ॥ विमस्य माधीनां

मलवद्वलजुतीस्यानवन्नात : प्रयोज्यं भेषजं स्तवगतत्रातश्लोकभिषजा ॥ ८७ ॥ होबकूत्थानलवऽवप : ॥ कालदेन्नानलस्ञासमं
सा ज्यं प्रकृतिसमहृदय : परीक्ष्य प्रयुंजे ॥ रोगे योगाभिधानुक्तसत्तस्य सिधुसभीष्ट तस्मोद्देन्ह्निखित पठिता धीनूषिभिर्नैव बोध्यं
कै: असाब्बलमोल्वमंदलमणोनिसौत्सवे पयशो गायंति विद्वांगपा: कुष्ठरण झंभीरलारत्नेने : ॥ चक्रे श्रं इकू ज्ञी मुगोपितनूरान्तश्री
कीयरोत्वासनीसत्रैस्ओकायकृती इव कृतिलक : श्री वोपदेव : कृति : ॥ ८८ ॥ देशानां रनदाने तेटं चुरमत : सार्थाभिधाने महास्थानं दे
वपदं सद्ग्रजगणाग्रण्यसहसोद्विजा ॥ तत्रामीपुधनेशकेशावबुधिदेहे यौ वरिशोकमावन्नेक्शिष्यसुतस्तपो : सतिमितिश्री
वोपदेव : कृति : ॥ ८९ ॥ इति श्री वोपदेवपंडितविरचितायां शतश्लोकी टीकासमाप्तमासा ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरेणुकाचरण
सरोरुहार्पणमस्तु ॥ शके १७६५ शोभननाम संवत्सरे माहे कार्तिक वद्य ४ मंदवासरे तद्दिने काशीनाथांगज सखारामजोसी
कोपरगावकरेण गंगातिकरे लिपीकृतं आत्मपठनार्थं वा परोपकाराय ॥ ॥ श्रीशिवाय ॥